

T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ERKEN ORTA ÇAĞ'DAKİ ARIANİZM TARTIŞMALARI VE
GÜNÜMÜZ ÜNİTERYENİZM'E ETKİLERİ**

Hazırlayan

Kübra TEKİN

Tarih Anabilim Dalı

Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Murat SERDAR

Dr. Öğr. Üyesi Fatma İNCE

TOKAT 2019

T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ERKEN ORTA ÇAĞ'DAKİ ARIANİZM TARTIŞMALARI VE
GÜNÜMÜZ ÜNİTERYENİZM'E ETKİLERİ**

Hazırlayan
Kübra TEKİN

Tarih Anabilim Dalı
Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Murat SERDAR
Dr. Öğr. Üyesi Fatma İNCE

TOKAT 2019

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Dr. Öğr. Üyesi Murat SERDAR danışmanlığında hazırlamış olduğum “Erken Orta Çağ’daki Arianizm Tartışmaları ve Günümüz Üniteryenizm’e Etkileri” Adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

.././2019

Kübra TEKİN

İmza

ERKEN ORTA ÇAĞ'DAKİ ARIANİZM TARTIŞMALARI VE
GÜNÜMÜZ ÜNİTERYENİZM'E ETKİLERİ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 05 / 07 / 2019

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Doç Dr. Pınar ÜLGEN

Üye : Doç. Dr. Abdullah KAYA

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Murat SERDAR (Danışman)

İmzası

.....

.....

Bu tez, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 21./06./2019 tarih ve 14/13 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN
Enstitü Müdürü V:

TEŞEKKÜR

“Erken Orta Çağ’daki Arianizm Tartışmaları ve Günümüz Üniteryenizm’e Etkileri” adlı bu tezi yazarken çalışmamın her aşamasında bana yardımcı olan ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Murat SERDAR’a ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Fatma İnce’ye, Sayın Doç Dr. Pınar ÜLGEN’e sonsuz teşekkürlerimi arz ederim.

Ayrıca bu süreçte her daim beni destekleyen, yüksek lisans yapmam için teşvik eden sevgili ablam Gülhan Demiriz’e, halama, anneme, babama ve kıymetli eşim Oğuzhan Tekin’e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

TOKAT-2019

Kübra TEKİN

ÖN SÖZ

Tarih boyunca çeşitli tartışmalara konu olan mezhepler kimi zaman heretik (sapkın) ilan edilmiş kimi zaman çok sayıda taraftar toplamayı başarmıştır. Erken ve Geç Orta Çağ'da iki önemli heretik mezhep ilan edilen Arianizm ve Üniteryenizm de bu tartışmaların en güzel örneklerindedir. M.S. IV. yüzyılda Hz. İsa'nın Tanrısallığı ve Beşeriyeti konusunda patlak veren Arianizm'in başlangıç noktası, tartışmanın konusu, Hristiyan kesiminde yarattığı etki ve Geç Orta Çağ döneminde benzer bir mezhep olan Üniteryenizm'e etkisinin olup olmadığı bu çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Konuların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla Hristiyanlık dini genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Birinci bölümde, genel hatlarıyla Hristiyanlık, Saint Pavlus, Hz. İsa, Yeni ve Eski Ahit, mezhepler ve teslis (üçleme) hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, Hz. İsa'nın cismaniyeti konusunda tartışmayı başlatan Arius, dönemin Kilise Otoriteleri tarafından heretik ilan edilen, farklı süreçlerden geçen adını fikir babasından alan Arianizm ve tarihsel süreci, İznik Konsili hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Arianizm'den çok sonraları ortaya çıkan ve belli başlıklarda benzerlik gösteren Üniteryenizm mezhebinin inançları, tartışmanın tarihsel süreci ve aralarında herhangi bir etki olup olmadığı hakkında bilgi verilmiştir.

ÖZET

Bugün milyonlarca mensubu bulunan Hristiyanlık henüz yayılmaya başladığı çağda bile birçok tartışmaya konu olmuştur. IV. yüzyılda Hz. İsa'nın cismaniyeti, Tanrısallığı, Tanrı ile aynı özden olup olmadığı, ezeliği ve ebediliği konusunda birçok tartışma meydana gelmiştir. Bunların başında Arianizm gelmektedir. Arianizm Hz. İsa'nın Tanrı ile aynı özden olmadığını, O'nun sonradan yaratıldığını savunan dini bir harekettir. M.S. 325 yılında İznik Konsili ile heretik ilan edilmiştir.

Sosyal ve ekonomik nedenlerin yanı sıra Ortaçağ boyunca süregelen kilise ve devlet arasındaki münasebetler de reforma olan ihtiyacı tetiklemiştir. Otoriteyi elinde bulundurmak isteyen kilise hariç tüm sınıflar reform hareketini desteklemekteydi. 1516 yılında Kutsal Kitap'ın çevrilmesi dini bir reform için gerekli zemini hazırlamıştır. Dolayısıyla Kutsal Kitap yoruma açık hale gelmiştir. Sonuç olarak birçok mezhep de ortaya çıkmıştır. Bunlardan en önemlilerinden birisi de Üniteryenizm'dir.

Üniteryenizm mezhebi Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un üçlemesinde üç ayrı Tanrı olmadığı inancına dayalı teolojik bir harekettir. Hem Mesih'in tanrısını hem de Kutsal Ruh'un kişiliğini inkâr eder. Onlara göre İsa, vaftizinde Tanrı'nın Oğlu olma özelliğini kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hristiyanlık, Arianizm, Üçleme, Üniteryenizm, Orta çağ.

ABSTRACT

Today, with millions of members, Christianity has been the subject of many controversy even in the age of its spread. In the IV. century lots of controversies had occurred about the subject of Jesus Christ, his substance, his eternity. Foremost among them a religion movement called Arianism comes. Arianism is a religious movement argues that Jesus is not of the same essence as God. A.D. In 325, it was declared heretic with the Council of Nicaea.

In addition to social and economic reasons, the relationship between the church and the state, which continued throughout the Middle Ages, triggered the need for reform. All classes supported the reform movement, except the church that wanted to retain authority. In 1516 the translation of the Bible prepared the ground for religious reform. Therefore, the Bible has become open to interpretation. As a result, many sects emerged. One of the most important of these is Unitarianism.

The Unitarianism is a theological movement based on the belief that there are no three Gods in the trilogy of the Father, Son, and Holy Spirit. According to them, Jesus became the Son of God in His baptism. It denies both the godness of Christ and the personality of the Holy Spirit. To them there is only one God.

Key Words: Christianity, Arianism, Trinity, Unitarianism, Middle Ages.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
HRİSTİYANLIK GENEL BİLGİLER.....	4
1.1. Mezhepler.....	8
1.2. Hz. İsa	12
1.3. Saint (Aziz) Pavlus.....	16
1.4. Kilise	19
1.5. Ruhbanlık	20
1.6. Evlilik.....	20
1.7. Teslis	21
İKİNCİ BÖLÜM.....	28
ARIANİZM	28
2.1. Arius.....	31
2.2. Tartışmanın Başlaması	32
2.3. İznik (Nicea) Konsili.....	39
2.4. Konsil Sonrası Arianizm	45
2.5. Arius'a Göre Tanrı	52
2.6. Arius'a Göre İsa Mesih	53
2.7. Tarihsel Süreç.....	55
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	60
ÜNİTERYENİZM	60
3.1. Üniteryen Kiliseleri.....	64
3.2. Cemaat.....	66

3.3.	Tanrı	68
3.4.	İncil’de Tanrı’nın Birliği	71
3.5.	İsa’nın Doğumu Mucizesi	74
3.6.	İsa Mesih	74
3.7.	Dini Otorite	75
3.8.	Üniteryenler, Düğünler Ve Cenazeler Hakkında Nelere İnanıyor?	77
3.9.	Üniteryenler Ölüm ve Ölümsüzlük Hakkında Ne Düşünüyor?	78
3.10.	Üniteryenler Dua Hakkında Neye İnanır?	78
3.11.	Diğer İnançlara Bakışları	79
3.12.	Tarihsel Süreç ve Reform’un Etkileri	80
3.13.	Avrupa’da Üniteryenizm	81
3.14.	İngiltere’de Üniteryenizm	82
3.15.	Amerika’da Üniteryenizm	84
3.16.	Reformdan İtibaren Üniteryen Kristolojisi	85
3.17.	Michael Servetus	87
3.18.	Faustus Socinus	89
	DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	91
	KAYNAKÇA	93

KISALTMALAR DİZİNİ

A.g.e. : Adı Geçen Eser

A.g.m. : Adı Geçen Makale

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA. : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed. : Editör

Et. : Erişim Tarihi

GOP. : Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Hız. : Hazreti

Hızl. : Hazırlayan

M.S. : Milattan Sonra

s. : Sayfa

Ts. : Tarihsiz

Yay. : Yayınları

GİRİŞ

Tarih boyunca süregelen tartışmalardan biri de şüphesiz mezhepler konusudur. Hristiyanlıkta özellikle Tanrı'nın birliği, Hz. İsa'nın kimliği gibi konular Hristiyanlık dinini benimseyen insanlar arasında çeşitli bölünmelere neden olmuştur. Öyle ki bu bölünmeler Hz. İsa'nın tarih sahnesine çıkmasından hemen sonra yaşanmaya başlamıştır. Araştırmaya konu olan Arianizm ve Üniteryenizm ise, Hristiyan dininin en önemli doktrini olan teslis doktrini karşısı iki önemli teolojik akımdır. Özellikle Hz. İsa'nın tanrılaştırılmayacağı konusundan hareketle Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un üç ayrı Tanrı olamayacağını vurgulamışlardır.

Araştırmamızın amacı; Hristiyan otoritelerce IV. yüzyılda heretik kabul edilen Arianizm ve XVI. yüzyılda yine heretik olarak adlandırılan, Tanrı'nın birliğine vurgu yapan Üniteryenizm mezhebini ayrıntılı bir biçimde ele almak, Arianizmin Üniteryenizm'e etkisi olup olmadığını araştırmak, benzer ve farklılıklarını ortaya koymaktır.

Arianizm ve Üniteryenizm'i konu alan bu araştırmada çalışmanın ilk bölümünde konunun daha iyi anlaşılması için Hristiyanlık, Hristiyanlığın şekillendiricisi Aziz Pavlus ve özellikle teslis doktrinine ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Ayrıca Hz. İsa'nın tebliğe başladığında toplumdaki dini yapı, Hz İsa'nın çarmıha gerilmesi ve kefarete olarak adlandırılan Hz. İsa'nın çarmıhta acı çekmesi, Hz. İsa'dan sonra Aziz Pavlus'un Hristiyanlığı yayma çabaları, Eski ve Yeni Ahid'de üç ayrı Tanrı olup olmadığı, konsiller gibi konulara da değinilmesi Arianizm ve Üniteryenizm'i daha anlaşılır kılmak için gerekli görülmüştür.

Çalışmanın ikinci bölümünde Arius, Arianizm, Arianizm'in çıkış noktası, heretik ilan edildiği İznik (Nicea) Konsili ve diğer konsiller, Arius'un iki önemli teolojik rakibi Alexander ve Athanasius konuları ele alınmıştır. Konuları ele alırken faydalanılan en önemli dört kaynak kilise tarihçilerine aittir. Theodoretus (Bishop of Cyrus) 387 yılında Antakya'da doğmuş bir kilise tarihi yazarıdır. "*The Ecclesiastical History of Theodoret: A History of the Church*"¹ adlı eserinde M.S 322 yılından 427

¹ Theodoretus (Bishop Of Cyrus), *Ecclesiastical History: A History of The Church in Five Books*, Londra, 1844.

yılına kadarki süreçte kilise tarihinden bahsetmektedir. Ve Arianizm'den detaylı bir şekilde bahsedilen eser, beş kitap ve bölümlerden oluşmaktadır.

Arianizm heretik ilan edildikten sonra Arius'un konu ile ilgili yazıları da yok edilmiştir. Dolayısıyla kendi eserlerinin çok azı günümüze ulaşmıştır. Elde kalanlar da Arius'un ayet biçiminde, bir iman kredosu şeklindeki görüşlerini içeren "Thalia"² adlı eseridir. "Akşam yemeği partisi şarkıları" olarak tercüme edilebilir. Arius bu eserinde müzik eşliğinde şiirsel ifadelerle Tanrı'nın tek yüce varlık olduğunu ve Logos'un yaratılmışların en yücesi olduğunu belirtmiştir.³

Bu çalışmada hayli yararlanılan bir diğer kilise tarihi yazarları ve onların eseri, Sozomen ve Philostorgius'tur'un "*The Ecclesiastical History of Sozomen A History of the Church and also The Ecclesiastical History of Philostorgius*"⁴ adlı eseridir. Bu eserde yine Arius ve Arianizmle ilgili birçok konu muhteva etmektedir. Eser M.S 324'ten 440'a kadar olan kilise tarihinden bahsetmektedir. Sozomen'in eseri dokuz kitaptan; Philostorgius'un eseri on iki kitaptan oluşmaktadır.

Bir diğer kilise yazarı ise Socrates Scholasticus'ur. *The Ecclesiastical History Of Socrates Scholasticus*⁵ adlı eseri on iki kitaptan oluşmaktadır. Sozomen ile tarihsel paralelliği vardır. M.S 305-445 yılları arasını kapsamaktadır.

Kilise yazarlarının dışında "*The Catholic Encyclopedia: An International Work Of Reference On The Constitution, Doctrine, Discipline, And History Of The Catholic Church*" de kapsamlı bir kaynak olup çalışmada kullanılmıştır. Katolik Ansiklopedisi, anayasa, doktrin, disiplin ve Katolik Kilisesi Tarihi üzerine uluslar arası kapsamlı bir çalışma olması dolayısıyla teze katkısı oldukça fazladır.

Yine John Henry Cardinal Newman tarafından tercüme edilmiş (1890) Arius'un teolojik rakibi Athanasius'un seçili yazıları ve Arius'un doktrinleri ile ilgili kapsamlı

² Abbé A. Bayle, *Thalia*, Philedelphia, 1978.

³ Andy Witchger, "Arianism, Athanasius and the Effect on Trinitarian Thought", School of Theology and Seminary Graduate Papers, Mayıs, 5-2007, s. 5-18.

⁴ Sozomen, *The Ecclesiastical History of Sozomen, History of The Church*, Londra, 1855.

⁵ Socrates Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Socrates, A History of The Church in Seven Books*, Londra, Ts.

bilgilerini içermesi hasebiyle “*Select Treatises of Athanasius in Controversy with the Arians*”⁶ adlı eser de önem teşkil etmektedir.

Kilise yazarlarının dışında çalışmada başvurulan kaynaklardan Maurice Wiles’in “*Archetypal Heresy: Arianism Through the Centuries*”⁷ adlı eseri “Arianizm nedir?” ile başlayan içeriğiyle çalışmaya katkısı göz ardı edilemez. Joseph T. Lienhard 1987 yılında yayımlanan *The Arian Controversy*⁸; Gwatkin’in 1908 yılında yayınlanan “*The Arian Controversy*”⁹ adlı eserlerden yararlanılmıştır.

Çalışmada, Üniteryenizm anlayışı, kilise, cemaat, sakramentler, cennet cehennem anlayışı, Tanrı’nın Birliği, İsa Mesih ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Ayrıca, Üniteryenizm’in doğumuna ve gelişimine önderlik eden Michael Servetus ve Faustus Socinus’a birer başlık altında değerlendirilmiştir.

Bu konuda en yetkin kaynaklardan bir tanesi ise “*A History Of Unitarianism*”¹⁰ adlı eserdir. Eser, bu alanda otorite kabul edilen¹¹ Earl Morse Wilbur’a aittir. Wilbur eserinde hem Üniteryenist anlayışa hem de tarihsel sürece oldukça yer vermiştir. Dolayısıyla çalışmaya ışık tutan kaynaklar arasındadır. Ayrıca Alfred Hall’un “*Fifty Points In Favour Of Unitarianism*” ve “*Beliefs of a Unitarian*”¹² adlı eserleri de çalışmaya ışık olmuştur. Eserde Üniteryenizm inancının kökleri, reform hareketlerinin inanca etkisi, Tanrı anlayışı, Tanrı’nın Birliği, üçleme, Yeni Ahid ve birçok konuya da yer verdiği için çalışmaya katkısı oldukça fazladır.

⁶ John Henry Newman, *St. Athanasius In Controversy With The Arians*, Londra, Longmans, Green, & CO., 1890.

⁷ Maurice Wiles, *Archetypal Heresy Arianism Through the Centuries*, New York, Oxford Press, 1996.

⁸ Joseph T. Lienhard, “*The Arian Controversy*”, *Theological Studies*,48, 1985.

⁹ Henry Gwatkin Melvill, *Arian Controversy*, New York, Anson D. F. Randolph & Company, 1908.

¹⁰ Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism*, Beacon Yay. Boston, 1945.

¹¹ İsmail Yılmaz, “Üniteryenizm’in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler”, Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1994.

¹² Alfred Hall, *Fifty Points In Favour Of Unitarianism*, Londra, 1919 ve *Belief of an Unitarian*, Lindsey Yay., 1962.

BİRİNCİ BÖLÜM

HRİSTİYANLIK GENEL BİLGİLER

Günümüzde dünya çapında iki milyardan fazla mensubu bulunan Hristiyanlığın başlangıç noktası Roma İmparatorluğu gölgesindeki Filistin bölgesi kabul edilmektedir. Hristiyanlık temelinde vahiy ve kutsal kitap olan monoteist (tek Tanrı) bir inanç olup içerisinde aynı zamanda da Baba, Oğul, Kutsal Ruh doktrinini benimsemiştir. Ayrıca açıklanışı bakımından farklı olsa da peygamber, melek, ahiret inancı gibi konularda İslamiyet inancıyla benzerlik göstermektedir.¹³

Fuat Aydın'a göre; *“Bu toprakların insanları, Yunan felsefesinin, Roma hukukunun, sır kültlerinin, doğu büyüünün ve astral bilimin (yıldızlarla ilgili bilim) etkilediği insanlardı.”*¹⁴ Challey'e göre ise; *“Doğu Gizemciliğinin, Yahudi Mesihçiliği'nin, Yunan Düşüncesi'nin ve Roma Evrenselciliği'nin kavşak yerinde, ortaya Hristiyanlık çıkmaktadır”*.¹⁵

Hristiyanlığın ortaya çıktığı ve geliştiği dönemlerde Roma İmparatorluğu'nda dinsel açıdan çeşitlilik hâkimdi. Bu dönemde Roma'nın hâkim olduğu bölgelerde Yunan ve Roma inançları ve gelenekleri önemli bir yer tutmaktadır. Buradan hareketle Hristiyanlığın Yahudilikten bağımsız başlı başına yeni ve tamamen farklı bir inanç olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun en iyi örneklerinden biri ise; Yahudilerde ve Hristiyanlarda beklenen kurtarıcı kavramıdır.

Beklenen kurtarıcı ortak ancak kurtarıcıdan beklenen ise; bu iki inanışta birbirinden farklıdır. Yahudilik anlayışında kurtarıcı yani Mesih İsrailoğulları'nı sıkıntıdan kurtaracak ve onları dünyaya egemen kılacaktır. Ancak Hz. İsa öğretilerinde dünyevi konulardan ziyade daha çok maneviyata, ahlaki konulara yer vermiştir. İsa Mesih dünyaya hâkim olmaktan ziyade insanı kurtuluşa erdirecek olan aracıdır.

Hristiyanlık, II. yüzyıldan itibaren asiller, askerler ve memurlar arasında da bir hayli taraftar buldu. 250 yıllarına doğru, Hristiyanlığın durumu o derece kuvvetlenmişti

¹³Günay Tümer; Abdurrahman Küçük., *Dinler Tarihi*, Ankara, Ocak Yay ., 1993, s. 232.

¹⁴ Fuat Aydın, “Hristiyanlık”, *Evrenin Sırları Dergisi*, Sakarya, 2015, http://www.evreninsirlari.net/dosyalar/136_s10_05.pdf, alıntı tarihi 11.11.2018, s. 4.

¹⁵ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul, Varlık Yay., 2007, s. 175.

ki, yapılan en ağır zulümler bile, onun son zaferine engel olamadı. IV. yüzyılın başında 50 milyon nüfuslu Roma İmparatorluğunda, 7 milyon Hristiyan vardı ve bunların çoğu Doğuda bulunuyordu. Makedonya, Ege bölgesi, Suriye, Ermenistan, Mısır, Güney İtalya, Kuzey Batı Afrika, İspanya eyaletleri Hristiyanların yaygın olarak yaşadığı bölgelerdi.

M.S II. yüzyılda Hristiyanların sayılarının artmasıyla dini bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur. Zira hepsinin ortak noktası; dünyanın sonunun yaklaştığı, Hz. İsa'nın dirileceği ve gelip inananları kurtaracağı fikriydi. Bunun için yapmaları gerek oturup beklemek ve dua etmektir. Zamanla sayıları artan Hristiyanların birtakım idari kararlar alması da gerekti. Bu sayede piskopos, papaz ve diyakoz gibi kilise görevlileri ortaya çıkmıştır. Ruhban sınıfını oluşturan bu görevliler, hem idari hem dini işleri yürütmekle sorumluydular.¹⁶

Her ne kadar Yahudiler tarafından baskı ve şiddete, maruz kalsalar da II. Yüzyılda Hristiyanların sayıları hızla artmaktaydı. Kiliseler de büyük bir ilerleme kaydediyordu. Bu yeni inancı diğer inançlardan kesin bir şekilde ayırmak gerekliydi. Dolayısıyla bu çağda yaşayan ilahiyatçılar bu inancın doktrinleri üzerinde oldukça durmuşlardır.¹⁷

Hristiyanlığın bu denli hızı ve genişçe yayılmasının sebepleri arasında, inancın ortaya çıktığı dönemlerde mevcut dinlerin gerilemesi, eski inançların yerine yenilerinin konmak istenmesi ve toplumun tek Tanrılı inancı doğru bir eğilim göstermesi bulunmaktadır.¹⁸

M.S. 313 Milano Fermanı'na kadar kendi çabasıyla kendine yer edinmeye çalışan Hristiyanlık sonunda bu fermanla birlikte rahat bir nefes alacağı resmî bir kimliğe bürünmüştür.¹⁹ 313 yılında Constantin'in yayınladığı bu ferman, Roma İmparatorluğu içerisindeki bu yeni yetme dinin ergenliğe adımını sağlamıştır. Burada şunu belirtmek gerekir ki bu fermanla Hristiyanlık devletin resmi dini değil, devlet tarafından tanınan resmi bir din halini almıştır. Constantin bu girişimiyle aklındaki

¹⁶ J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Yay., 2010, s. 99.

¹⁷ J. M. Roberts, a.g.e., s. 99.

¹⁸ K., Bilh Meyer H. Tuchle, *I. ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık*, Çev. Antun Gönal, Ekim, 1971, s. 38.

¹⁹ Besnard Albert; Olliver Clement; Olliver Clement; Roger Mehl; *Hristiyan İlahiyatı*, Çev. Mehmet Aydın, Arı Basımevi, Konya, 1983, s. 62.

teolojik birliğin adını atmış hem de devlet ve kilise arasındaki ihtilafı gidermek istemiştir. Bu fermanla, Hristiyanlık kamu düzenini bozmamak şartıyla toplanma, dini meclis oluşturma gibi özgürlüklerine kavuşmuştur.²⁰

Milano Fermanı ile birlikte iç barışın zemini hazırlanmıştır. İmparatorluk bünyesindeki tüm inançlara gösterilen toleransın Hristiyanlığa da gösterilmesi salık verilmişti.²¹ Böylece daha önce ellerinden zorla alınmış mallar sahiplerine iade edilmiş,²² Pazar günü resmi tatil ilan edilmiş, kilise ve din adamlarına çeşitli armağanlar sunulmuştur.²³

Öncelikle şehirlerde yayılmaya başlayan Hristiyanlık, köylere de geçtikten sonra kendisine orta ve alt sınıflarda taraftar bulmuştur. II. Yüzyıldan itibaren de asiller, askerler ve memurlar arasında da hızla yayılmaya başlamıştır. III. Yüzyılda hoşgörü politikası ile başlayan rahatlatma ortamı nihayet IV. Yüzyılda nüfusu 50 milyon olan Roma İmparatorluğu'nda 7 milyon kişinin Hristiyan olmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle doğuda, Makedonya, Ege bölgesi, Suriye, Ermenistan, Mısır, Güney İtalya, Kuzey Batı Afrika ve İspanya'da Hristiyan nüfusu çoğunlukta idi.²⁴

Hz İsa'nın yaşadığı dönemde Yahudi gelenekleri ve öğretileri kendi içinde *Ferisiler, Saddukiler, Zelotlar, Esseniler* gibi birçok mezhebe ayrılmaktaydı.

Hristiyanlar, Mesih'e bağlı ve ona inanan kimselerdir. Christian (Hristiyan) kelimesi Christos'tan gelmektedir. "Christos"²⁵, yağlanmış ve takdis edilmiş anlamındadır. Krallar vazifeye başlamadan önce kutsal yağla yağlandıklarından Yahudiler bu inanış gereğince gelecek kurtarıcılarını böyle tahayyül ve izah etmişlerdir.²⁶

²⁰ Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İletişim Yay., 1994, s. 21.

²¹ Mehmet Çelik, *Fener Patrikhanesi'nin Ökumenik İddiasının Tarihi Seyri*, İzmir, Akademi Yay., 2000, s.11.

²² Mehmet Çelik, A.g.e., s. 11.

²³ Besnard Albert M, A.g.e., s 62.

²⁴ Bilh Meyer K., A.g.e., s. 30.

²⁵ "Christ." sözcüğü "Christos", İbranice "Messiah" in Grekçe karşılığıdır. Eski yasaya göre; krallar, peygamberler (prophets), din adamları kendi dini törenlerinde (kutsal yağ ile) yağlanmışlardır. Şimdi Christ. veya Mesih bu üçlü şahsiyeti kendi bünyesinde birleştirdi. Bu nedenle, yüzyıllardır Yahudilerin bekledikleri kurtarıcıyı yağlanmış olarak adlandırmaları şaşkıncı değildir. Dahası Christ veya Mesih terimi özel isimden ziyade bir başlıktır. Detaylı bilgi için bkz. Maas, A. (1910).TheCatholic Encyclopedia, Vol 8.

²⁶ Günay Tümer, A.g.e., s. 232.

‘‘Mesih’’ kelimesi ise, Aramca karşılığı ‘‘Meşihā’’ veya İbranice karşılığı ‘‘Ha-Meşihā’’ kelimeleridir. Arapçaya da buradan geçmiştir. Arapçada, ‘‘ölçmek, mesh etmek, günahlardan temizlenmiş, yürüyen, seyahat eden’’ anlamlarına gelir ve Hz. İsa’nın sıfatı olarak kullanılır.²⁷

Yahudiler kelime olarak ‘‘Mesih’i kullanırlarken Grekler ‘‘Christ’’ olarak adlandırmışlardır. Christ’e inanlara da ‘‘Christians’’ olarak adlandırmışlardır.²⁸ Ancak Hristiyan kelimesi Hz İsa zamanında değil o göğe yükseldikten sonra kendisini Hristiyanlığı yaymaya adan ve Hristiyan olduktan sonra adını Pavlus olarak değiştiren Saul tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Hristiyanlık kelimesinin teyidi Mesihçiler olarak Yeni Ahid’de şu şekilde geçmektedir:

‘‘Sonra Barnaba, Saul’u aramak için Tarsus’a gitti. Onu bulunca da Antakya’ya getirdi. Böylece Barnaba’yla Saul bir yıl boyunca inanlılar topluluğuyla bir araya gelerek büyük bir kitleyi eğittiler. Öğrencilere ilk kez Antakya’da Mesihçiler adı verildi.’’²⁹

Kendilerini ‘‘Christians’’ olarak tanımlamalarının bir başka nedeni de M.S. 70 yılında Kudüs’ün tahribata uğramasından sonra, Hristiyan cemaati merkezini Antakya’ya kaydırmasıdır. Burada kendilerini Yahudilerden ayırmak amacıyla kendilerine Hristiyan adını vermişlerdir.³⁰

Hristiyanlıkta kutsal kitap olarak kabul edilen Kitab-ı Mukaddes, Eski Ahid ve Yeni Ahid olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Eski Ahid Yahudilerin Kutsal yazılarını Yeni Ahid ise Eski Ahid’in tamamlayıcısı niteliğinde Hristiyanların kutsal yazılarını ihtiva etmektedir.

Hristiyan din bilginlerine göre Ahidler, Tanrı’nın kelimidir ve Tanrı tarafından elçileri vasıtasıyla kaleme alınmış kutsal metinlerdir. Hristiyanlar, Eski Ahid’i Tanrı’nın

²⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, ‘‘Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)’’, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 25(1), 1981, s. 179.

²⁸ Albert Houtin, ‘‘Hristiyanlığın Kısa Tarihi’’, Çev. Abdurrahman Küçük, 1981, s. 439.

²⁹ Elçilerin İşleri: 11:25-26.

³⁰ Çelik Mehmet, A.g.e., s. 6.

kitabı olarak kabul etseler de tek başına bir şey ifade etmediğini ancak Yeni Ahid ile tamamlandığını ileri sürmektedirler. Eski Ahid’de bu konu şöyle açıklanmaktadır: “*Kutsal Yasa, Musa aracılığıyla verildi ama lütuf ve gerçek İsa Mesih aracılığıyla geldi.*”³¹ Her iki Ahid’de de dikte ettiren Tanrı’dır. Hristiyanlığa göre eski Ahid’in önemi Mesih’in müjdecisi olmasından kaynaklanmaktadır ve Hristiyanlığa zemin hazırlamıştır. Bu nedenle Eski Ahid ancak Yeni Ahid’le tam bir anlam kazanabilmektedir.³²

Yeni Ahid sekiz farklı yazara atfedilen yirmi yedi farklı kitaptan oluşmaktadır. Bunların altısı havarilerdir (Matthew, John, Paul, James, Peter, Jude); diğer ikisi de (Mark, Luke) havarilerin yakın öğrencileridir. Bu yazıların içeriğine baktığımızda tarihsel kitaplar (İnciller ve Elçilerin İşleri), didaktik kitaplar (mektuplar) ve apokaliptik yazılardan oluşmaktadır. İncil’ler genellikle sinoptik³³ (Matta, Markos, Luka) olarak adlandırılan iki gruba ayrılırlar, çünkü anlatıları paraleldir ve dördüncü İncili (St. John), belli bir ölçüde ilk üçü tamamlar.

1.1. Mezhepler

Politik, kültürel ve ulusal ayrılıkların yanı sıra Kilise idaresi konusunda da birtakım ayrılıkçı tavırların yaşanması Hristiyan dünyasının üç büyük mezhebi olan Katolik, Ortodoksluk ve Protestanlık mezheplerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁴

Hristiyanlık inancını tek bir inanç esası çatısı altında toplamak mümkün değildir. Hristiyan dünyası üç ana grup etrafında şekillenmiştir. Bunlardan birincisi, günümüzde sayıları en fazla olan Roma Katolik Kilisesi’dir. Hiyerarşik bir yapıya sahip olan bu kilisenin merkezi Vatikan’dır. Ancak bu grup taraftarları da inanç esasları bakımından yine tek bir ortak paydada birleşmemişlerdir. Katolikler de kendi aralarında ayrılmaktadırlar. Bu yüzden bir genelleme yapmak mümkün değildir.³⁵

³¹ Yuhanna: 1:17.

³² Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, İstanbul, Diyanet Yay.,2007, s. 79.

³³ İlk üç kitap (Matta, Markos ve Luka) içerik itibariyle birbirine benzediği için sinoptik olarak adlandırılmaktadır.

³⁴ Büyük Dinler Ve Mezhepler Ansiklopedisi, İstanbul, 1964, s.219.

³⁵ Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, İstanbul, Neşriyat Yay., 2016, s. 360.

Katolik kelimesi Grekçe’de evrensel manasına gelmektedir. Katolik kilisesi de adını buradan almıştır.³⁶ İlk defa Antakyalı bir aziz tarafından kullanılan Katolik kelimesi Hristiyan kilisesinin evrenselliğini vurgulamak için kullanılmıştır.³⁷

Bazı kaynaklara göre Roma kilisesinin önemi apostolik (havarilerle ilgili) olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kilisenin Pavlus tarafından kurulması, yeni dogmatik unsurların burada ortaya çıkması kilisenin önemini perçinlemiştir.³⁸

Hiyerarşik bir yapıya sahip olan Katolik Kilisesi’nin en tepedeki ismi Papa, İsa’nın dünya üzerindeki temsilcidir. Gücünü, yetkisini Kutsal Ruh’tan almaktadır. Bu yüzden yanılmazdır. Aynı zamanda da diğer kiliselerin merkezi konumundadır. I. Vatikan Konsili’ne göre, Hristiyan inanç esaslarından olan teslisin Kutsal Ruh unsuru, Baba’dan ve Oğul’dan gelmektedir.³⁹

Roma Kilisesi inanç esaslarını tek seferde elbette açıklamamıştır. Zamanla oturan inanışlar şekil alırken kültürlerden, geleneklerden etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Gücünü apostolik olmasına dayandıran Roma Kilisesi, peyderpey oluşan ve IV. yüzyılda hemen hemen genel şeklini alan inanç esasını şu şekilde özetlemektedir:

1. *Ben Tanrı’ya, Kudretli Baba’ya*

Hristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde Yahudi inancının ve Yahudi geleneklerinin ön planda olduğu düşünülürse bu ifadenin de Yahudilikten alındığı söylenebilir.

2. *Ve O’nun biricik oğlu Rab İsa’ya,*

3. *Bakire Meryem ve Kutsal Ruh’tan doğmuş olduğuna,*

4. *Pontus Pilatus zamanında çarpiha gerilmiş ve gömülmüş olduğuna,*

5. *Üçüncü gün ölümler arasından dirilmiş olduğuna,*

6. *Göklerde yükselmiş olduğuna,*

7. *Baba’nın sağında oturmuş olduğuna,*

8. *Oradan ölümleri ve dirileri yargılamak için ineceğine,*

³⁶ Albert Houtin, A.g.m., s. 444.

³⁷ Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 102.

³⁸ Albert Houtin, A.g.m., s. 443.

³⁹ Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 106.

Bu 8. maddede ise, İsa'nın tabiatı ile ilgili tartışmaların kredolarla kesinleştiği zamandır. Ayrıca Hz. İsa'nın bakire Meryem'den doğması konusu da karara bağlanmıştır.

9. *Ve Kutsal Ruh'a*

10. *Kutsal Kilise'ye*

11. *Günahların bağışlanacağına,*

12. *Cismaniyetin dirileceğine inanırım.*⁴⁰

Roma'nın İmparatorluk merkezi olması, piskoposunun dini açıdan lider konumda olması gerektiği inancını doğuruyordu. Ancak İstanbul Kiliseleri aynı kanatta değillerdi. Onlara göre, Hristiyanlığın beş merkezi Kudüs, Antakya, Roma, İskenderiye, İstanbul'da yetki eşit idi. Doğu ve Batı Roma İmparatorluğu'nda fikir ayrılığı yaşansa da IX. yüzyıla dek kısmen bir birlik söz konusu olmuştur.⁴¹

Dil, kültür gibi konularda da ayrılıkların yaşanmasıyla 1054 yılında dinen de tamamen bir kopma meydana gelmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu'nda Papaların otoritesi devam ederken Bizans İmparatorluğu'nda otorite hükümdarın elindedir. Doğu Roma'da hükümdarlar Papalar krallara taç giydirenken, Batı'da piskoposlar sarayda krallara dua etmekle görevli idiler.⁴²

Hristiyanlık içerisinde ikinci ana mezhep ise, Bizans İmparatorluğu'nda ortaya çıkan *Ortodoks mezhebidir*. Roma Katolik Kilisesi'ne saygı duysalar da otorite olarak kabul etmemektedirler. Grekçe manası "doğu inancı" olarak geçen Ortodoks mezhebi XI. yüzyılda Hristiyan dünyasının doğu ve batı olarak ayrılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Genel olarak ifade etmek gerekirse, İstanbul Fener Patriğinin üstünlüğünü kabul eden kiliselerin oluşturduğu Hristiyan grubudur. Bu mezhep öğretilerinin temellerini, ilki 325 İznik (İznik) Konsili ile başlayan yedi genel (ekümenik) konsilde alınan kredolara (inanç beyannamesi) dayandırmaktadırlar.⁴³

Ortodoks ve Katolik kilisesi arasındaki ayrım birtakım teolojik anlaşmazlıklara ve siyasi nedenlere dayanmaktadır. Elbette kültürel farklılıkları da göz ardı etmemek

⁴⁰ Albert Houtin, A.g.m., s. 446.

⁴¹ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Ankara, Fakülte Kitabevi, 2004, s. 342.

⁴² Ekrem Sarıkçıoğlu, A.g.e., s. 342

⁴³ Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 111.

gerekir. Doğu'da hâkim olan Grek kùltürü ve Batı'da hâkim olan Latin kùltürü de kısmen de olsa teolojik farklılıkları ve gelenekleri de beraberinde getirmiştir.⁴⁴

Katoliklerden sonra nüfusları azımsanmayacak kadar çok olan bir diğer grup ise, *Protestanlardır*. Onları Katoliklerden ayıran özelliklerin başında hiyerarşik bir otoriteyi kabul etmemeleri gelmektedir. Salt bir kilise bağlılığından ziyade inanç merkezlerinde İsa Mesih vardır. XV. yüzyılda bir reform hareketiyle başlayan Protestanlık da kendi içerisinde birtakım altbölümlere ayrılmıştır. Örneğin Presbiteryan, Baptist, Anglikan Protestanlık mezhebinin alt mezhepleridir.⁴⁵

Protestan teriminin kelime anlamı itiraz eden, başkaldırandır. XVI. yüzyılda Marttin Luther (1489-1546), Roma Katolik Kilisesi'nin günahları bağışlaması ve bunu yaparken maddi çıkarlar gözetmesine karşı çıkarak hareketi başlatmıştır. Martin Luther'in bu itirazı geniş kitlelerce yankı uyandırmış ve kabul görmüştür. Böylece reformasyon hareketi başlamıştır.⁴⁶

XVI. yüzyıl reformundan doğan Protestanlık hareketi, kendisini Hristiyanlığın yeni bir formu olarak veya yeni bir din olarak göstermemiştir.⁴⁷

Protestanlar Papa'nın otoritesini reddetmişlerdir ancak onun yerine herhangi bir başka otorite koymamışlardır. Dolayısıyla Protestanlık, Katolik inancındaki gibi hiyerarşik bir yapıya bürünmemiş ve "liberal" bir din olarak gelişmiştir. Hemen her ülkede yankılarını bulan Protestan reformu kendisine ulusal bir kilise kurmuştur. Bunların dışında pek çok mezhep ve akım da gelişmiştir. Bu nedenle Protestanlığa bağlı birçok farklı Protestan Kilisesi vardır. Bunların çoğu da Amerika'dadır.⁴⁸

⁴⁴ Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 112.

⁴⁵ Mahmut Aydın, A.g.e., s. 361

⁴⁶ Günay Tümer, A.g.e., s. 273.

⁴⁷ Albert Besnard, A.g.e., s. 91.

⁴⁸ İsa Tathıcan, *Hristiyanlığın Gizli Tarihi*, İstanbul, Düşünce Yay., 2005, s.291.

1.2. Hz. İsa

“O, bedende göründü,

Ruh’ça doğrulandı,

Meleklerce görüldü,

Uluslara tanıtıldı,

Dünyada O’na iman edildi,

*Yücelik içinde yukarı alındı.”*⁴⁹

Hz. İsa’nın doğum tarihi ve doğum yeri kaynaklarda kesin olarak belirtilmemiş olup Beytullahim, Nasıra, Celile olarak farklı yerler zikredilmektedir. Fakat genel geçer kanı, literatürde çoğunlukla Nasıra’lı İsa olarak adlandırıldığı için Nasıra’lı olduğudur.

Suat Yıldırım’a göre Nasıra’lı İsa ifadesi onun doğum yerini belirtmemektedir. “Nâsır ifadesi ‘Allah Teâlâ’nın mukaddes kıldığı’ manasına gelir. Kur’an-ı Kerim, Hristiyanların kendilerine “Nasara” adını verdiklerini bildirir. Allah’ın dinine yardım edenler (ensar) manasına gelir.”⁵⁰ Ancak Yeni Ahid’de Hz. İsa’nın doğum yerini Kral Hirodes zamanında Yahudiye’nin Beytlehem Kenti olarak göstermiştir.⁵¹

Doğum tarihi hususu ise yine çeşitli kaynaklarda farklılık arz etmektedir. Kimi kaynaklara göre doğum tarihi M.Ö. 4 iken; kimi kaynaklara göre M.Ö. 6’dır. Yeni Ahid’de Hz. İsa’nın doğumu şu şekilde açıklanmaktadır: “İsa Mesih’in doğumu şöyle oldu: Annesi Meryem, Yusuf’la nişanlıydı. Ama birlikte olmalarından önce Meryem’in Kutsal Ruh’tan gebe olduğu anlaşıldı. Nişanlısı Yusuf doğru bir adam olduğu için ondan sessizce ayrılmak niyetindeydi. Ama böyle düşünmesi üzerine Rabbin bir meleği ona rüyada görünerek şöyle dedi: ‘Davut oğlu Yusuf, Meryem’i kendine eş olarak almaktan korkma. Çünkü onun rahminde oluşan kutsal ruhtandır. Meryem bir oğul doğuracak. Adını İsa koyacaksın. Çünkü halkımı günahlarından o kurtaracak.’”⁵²

⁴⁹ Timoteos: 3-4:16.

⁵⁰ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Ankara, Diyanet Yay., 1988. s.33.

⁵¹ Matta: 2:1-2.

⁵² Matta: 1:18/21.

Kuran-ı Kerim’de de olay benzer şekilde açıklanmıştır: ‘Meryem gizlenmek için, onlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Biz, ona Cebrail’i göndermiştik de ona tam bir insan şeklinde görünmüştü. Meryem, ‘Senden Rahman’a sığınırım. Eğer Allah’tan çekinen biri isen (Bana kötülük etme) dedi. Melek Cebrail, ‘Ben ancak Rabbin elçisiyim. Sana tertemiz bir çocuk bağışlamak için gönderildim, dedi. ‘Bana hiçbir insan dokunmadığı ve iffetsiz bir kadın olmadığım halde, benim nasıl bir çocuğum olabilir?’ dedi. Cebrail, ‘Evet öyle.’ Rabbin diyor ki: ‘O iş Benim için çok kolaydır. Onu (İsa’yı) insanlara bir mucize, katımızdan bir rahmet kılmak için böyle takdir ettik. Bu zaten (ezelde) hükme bağlanmış bir iştir.’ dedi. Böylece Meryem çocuğa gebe kaldı ve onunla uzak bir yere çekildi.’⁵³

Bakire Meryem’den dünyaya gelen Hz. İsa otuzlu yaşlarda Rab tarafından kendisine gönderilen tebliğleri köylerde, kasabalarda ve kırsal alanlarda insanlara iletmeye çalışmıştır. Tebliğ süresi her ne kadar kısa olsa da onun çarımha gerilmesinden sonraki dönemlerde havarileri aracılığıyla Hz. İsa öğretileri geniş ölçüde yayılma imkânı bulmuştur.

“Ne mutlu ruhta yoksul olanlara!

Çünkü Göklerin Egemenliği onlarındır.

Ne mutlu yaşlı olanlara!

Çünkü onlar teselli edilecekler.

Ne mutlu yumuşak huylu olanlara!

Çünkü onlar yeryüzünü miras alacaklar.

Ne mutlu doğruluğa acıkıp susayanlara!

Çünkü onlar doyurulacaklar.

Ne mutlu merhametli olanlara!

Çünkü onlar merhamet bulacaklar.

Ne mutlu yüreği temiz olanlara!

Çünkü onlar Tanrı’yı görecekler.

Ne mutlu barışı sağlayanlara!

Çünkü onlara Tanrı oğulları denecek.

⁵³ Meryem Suresi: 19-22.

*Ne mutlu doğruluk uğruna zulüm görenlere!
Çünkü Göklerin Egemenliği onlarındır.”*

Benim yüzümden insanlar size sövüp zulmettikleri, yalan yere size karşı her türlü kötü sözü söyledikleri zaman ne mutlu size! Sevinin, sevinçle coşun! Çünkü göklerdeki ödülünüz büyüktür. Sizden önce yaşayan peygamberlere de böyle zulmettiler.⁵⁴

Hiz. İsa, bulunduğu çevrede, köylerde, kasabalarda “*Tövbe edin göklerin egemenliği yaklaştı!*”⁵⁵ sözleriyle tebliğlerine başladıktan sonra onlardan bir olan Tanrı’ya inanmalarını ve O’nun emir ve yasaklarına uymalarını istemiştir. Öğretilerini insanlara iletirken göstermiş olduğu mucizeler, O’nun ününün hızla yayılmasına olanak sağlamıştır. Hastaları iyileştirmesi, felçlileri tedavi etmesi hatta ölüleri diriltmesi öğretilerinin kısa zamanda geniş kitlelere yayılmasını da beraberinde getirmiştir.⁵⁶

Yeryüzünde tüm yaşadığı süre boyunca, aktif görevinin iki, üç yılı da dâhil olmak üzere, İsa, dindar bir Yahudi olarak yaşamıştır. Kendini ve taraftarlarını yasanın emirlerini gözetmelerinde ısrarcı olmuştur.⁵⁷

Yehuda bölgesinde Suriye eyaletine vali (procurator) olarak görevlendirilen Pontus Pilatus tam da mezhep ayaklanmalarının revaçta olduğu sıkıntılı bir döneme denk gelmişti. Hem farklı mezhepleri benimseyenler arasında bir geçimsizlik mevcuttu hem de Romalı idarecilere karşı bir nefret söz konusuydu. Mezhep kavgalarının, ırkçı düşmanlıkların bolca yaşandığı bir dönemde Hiz İsa’nın öğretilerinin de hali hazırda başka bir huzursuzluk yaratması, valinin ve Romalı idarecilerin işine gelmiyordu.⁵⁸

Hristiyanlıkta önemli bir dönemde Yahudi inançları hâkimdi. Yahudi-Hristiyanlar o dönemde var olan çok sayıda Yahudi inançlarından sadece bir tanesiydi. İbadetleri, kutsal kitapları, kurban sunma adetleri, çocuklarını sünnet ettirmeleri açısından Yahudi gelenek ve inançlarıyla örtüşüyordu. Aradaki fark ise; Mesih’e yükledikleri anlamın farklılığıydı. Yahudiler daha çok siyasi ve eli silahlı bir Mesih

⁵⁴Matta 5:3/12.

⁵⁵ Matta İncili 4:17.

⁵⁶ Mahmut Aydın, A.g.e., s. 208.

⁵⁷ Joseph Keating, "Christianity" The Catholic Encyclopedia, c. 3. New York, Robert Appleton Company, 1908 s. 713.

⁵⁸ J.M. Roberts, A.g.e., s. 89.

beklerlerken Yahudi Hristiyanlar ise; insanlık adına tüm Hristiyanların kefaretlerini ödeyen kurtarıcılarıyla tanışmışlardı.⁵⁹

Hristiyanlığın beşiği sayılan Filistin (Hz. İsa'nın burada doğduğu ileri sürülmektedir.) Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında idi. Romalılarda ise putperestlik hâkimdi.⁶⁰ Yine söz konusu dönemde Yahudiler de çeşitli mezhep gruplarına ayrılmışlardı ancak Romalıların aksine monoteist yapıyı benimsemişlerdi. Monoteist Yahudiler, politeist Romalılarından kurtulmak düşüncesinde idiler. Yahudileri de ancak bekledikleri 'Mesih' kurtarabilirdi.

Hz. İsa'nın tebliğ etmeye çalıştığı öğretileri her ne kadar Yahudi gelenekleriyle benzer öğretileri içerse de Yahudilerin Mesih olarak bekledikleri kişinin daha çok kendilerini dünyaya egemen kılacak özelliğe sahip olması gerekiyordu. Oysa Hz. İsa'nın çağrıları dünyevi olmaktan ziyade manevi içerikliydi. Bu çağrılara uymayı reddeden ve kendi çıkarlarıyla örtüşmeyen Yahudiler, Hz. İsa'nın öldürülmesine karar vermişlerdir. O'nu yakalayıp dönemin valisi Pilatus'a teslim etmişlerdir. Hz İsa suçlanma gerekçesi net olmamakla beraber bir grubun dini öğretilerine tamamen saygısızlık başka bir grubun öğretilerine ise bir isyan niteliğinde yorumlanmıştır. Kısa bir yargılamadan sonra Pilatus son sözü Yahudi toplumuna bırakmaya karar vermiştir. Aynı gün Golgota (kafa kemiği) adı verilen yerde Hz İsa'nın akıbetine karar kılınmıştır. Hz. İsa, Romalı askerler tarafından sahte Mesih olma suçlaması ile muhtemelen bazı kaynaklara göre 3 Nisan 33'te çarımha gerilmiş ve aynı gün gömülmüştür.⁶¹

Kuran-ı Kerim de ise, Hz İsa'nın çarımha gerilmesi olayı Nisa suresinde şu şekilde geçmektedir: "Onların İsa'yı inkâr etmeleri, Meryem'e zina etti diye büyük iftirada bulunmaları ve Allah'ın Resulu Mesih; 'Meryem oğlu İsa'yı biz öldürdük' demeleri sebebiyle onları lanetleyip cezalandırdık. Hâlbuki onlar onu ne öldürdüler ne de astılar. Fakat onlara (o sırada asıp öldürdükleri adam tıpkı İsa'ya) benzer gösterildi. Onun hakkında anlaşmazlığa düşen (Yahudi ve Hristiyanlar) bu hususta tam bir şüphe içindedirler. Tahmine uymaktan başka, onunla ilgili hiçbir (sağlam) bilgileri yoktur. Ve

⁵⁹Fuat Aydın, A.g.e., s. 2.

⁶⁰Günay Tümer, A.g.e., s. 239.

⁶¹Hz. İsa valinin önüne çıkartıldı. Vali O'na "sen Yahudilerin kralı mısın?" diye sordu. Hz. İsa ona "söylediğin gibidir" dedi. Baş kâhinlerle ileri gelenler O'nu suçlayınca hiç karşılık vermedi. Pilatus O'na "senin aleyhine yaptıkları bunca tanıklığı duymuyor musun?" dedi. Hz. İsa tek konuda bile yanıt vermedi. Vali buna çok şaşıtı. Matta 27:11.

onu kesinlikle öldürmediler (Zaten kesin öldürdüklerini de bilmiyorlar). Bunun aksine Allah onu (İsa'yı) kendisine yükseltti (ve korudu). Allah mutlak galip, yegâne hüküm ve hikmet sahibidir.”⁶²

Yahudiler bekledikleri Mesih'in çarmıhta ölmeyeceklerini iddia ettiklerinden Hz. İsa'nın Mesih olamayacağına kanaat getirmişlerdir. Böylelikle Hristiyanlar, onu ne kadar tanrılaştırdıysa Yahudiler de o kadar beşerileştirmişlerdir. Yahudiler, onun ne Mesihliğini de peygamberliğini kabul etmemişlerdir.

Hz. İsa'nın yaşadığı bu durumu kabul etmek Hristiyan olmanın gerekliliğidir. Aynı zamanda Hz. İsa Mesih olarak kabul edilse de, miladi birinci yüzyıldan sonra bölünmüş olan Yahudilerin kurtarıcı olarak bekledikleri siyasi kimlik, insan olma özelliği Hristiyanlıkla peyderpey yok olmuştur. Yunan Roma çevrelerinde de bu kimlik yerini Rab olma özelliğine bırakmıştır. Bu süreçte ise; farklı toplumlar içerisine dâhil oldukça şekillenmesi kaçınılmaz olmuş Yahudi geleneklerinden tamamen kopmuş olmasa da mevcut birtakım inançlar içerisinde farklı kültürlerden etkilenmiştir. Bu bağlamda, Hristiyanlık kendisini farklı kültürlere dönüştürebilen bir özelliğe sahip olmuştur.⁶³

Hristiyanlık, Hz İsa'dan sonra onun havarileri ve onların öğrencileri tarafından yayılmaya çalışılmıştır. Bu süreç içerisinde en büyük payı Hristiyanlığın mimarı olarak atlandırılan Aziz Pavlus (Saul) almıştır.

1.3. Saint (Aziz) Pavlus

Hz. İsa'nın öğretileri onun yaşamıyla sınırlı kalmamıştır. Günümüz Hristiyanlığının oluşmasında büyük payı olan Saul (Hristiyan olduktan sonra Pavlus adını almıştır), Yahudi bir Roma vatandaşıdır. Kendisini “sekiz günlükken sünnet oldum. İsrail soyundan Benjamin oymağından, özbeöz İbrani'yim. Kutsal yasaya bağlılık dersiniz ferisiydim”⁶⁴ şeklinde tanımlamaktadır.

Pavlus kendisini havari olarak tanımlamadan önce Hz. İsa'nın öğretilerine şiddetle karşı çıkmış ve O'nun aleyhinde birtakım işler yaptığı hatta Hz. İsa'nın göğe

⁶² Kuran_1 Kerim Nisa Suresi 156-158. Ayetler.

⁶³ Fuat Aydın, A.g.e., s. 2.

⁶⁴ Filipililer: 3:5.

yükselmesinden sonra O'nun taraftarlarını tespit ederek ceza almalarını sağlamıştır. Yeni Ahid'deki Elçilerin İşleri kısmında bu iddiayı açıkça dile getirmektedir: “Doğrusu ben de, Nasıralı Hz. İsa adına karşı elimden geleni yapmam gerektiği düşüncesindeydim. Ve Yerusalemlerde bunu yaptım. Baş kâhinlerden aldığım yetkiyle kutsallardan birçoğunu hapse attırdım. Ölüm cezasına çarptırıldıkları zaman oyumu onların aleyhinde kullandım. Bütün havraları dolaşıp sık sık onları cezalandırır, inandıklarına küfretmeye zorlardım. Öylesine kudurmuştum ki, onlara zulmetmek için buldukları yabancı kentlere bile giderdim.”⁶⁵

St. Pavlus, vaftiz olduktan ve gözleri açıldıktan sonra (geçirdiği vizyon sonrası gözleri geçici olarak kör olmuştu) Şam (Damascus) sinagoglarında İsa Tanrı'nın oğludur diye vaaz verdi. Zalim olarak bilinen bu adamın beklenmedik hareketi dikkat çekti ve Yahudiler onu öldürmeyi kafalarına koydular. Onu alışıya etmek için gece gündüz beklediler. O ise Kudüs'e (Jerusalem) gitti ve orada kendini kiliseye kabullendirmeye çalıştı. Kilise üyeleri onun bu dönüşümüne güvenmeyerek hepsi ondan korktular.⁶⁶Pavlus'un misyonerlik yolculuğu böylece başlamıştı. Daha sonra Anadolu, Yunanistan, Makedonya gibi birçok yeri dolaşarak Hristiyanlığı yaymaya çalışmıştır.⁶⁷

St. Pavlus'un Hz. İsa'nın öğretilerine inanan onun takipçisi olan kimseleri cezalandırmak için yola çıkışı esnada gökten gelen bir ışık gördüğü ve Hz. İsa'nın ona seslendiği Elçilerin İşleri'nde anlatılmaktadır.⁶⁸Şam yolunda gördüğü bu ruhani olay onun elçiliğinin başlangıcı sayılmaktadır. Geçirdiği bu vizyon sonrasında Hristiyanlığa tam bir dönüş yapmış ve kendi yorumunu da katarak misyonerlik görevini üstlenmiştir. Yahudi peygamberi olan Hz. İsa'nın beşeriliğini kaybedip Tanrı olmasında Pavlus önemli bir rol üstlenmiştir.

⁶⁵ Elçilerin İşleri: 26:10-11.

⁶⁶ A. D. Nock, *St. Paul*, New York, Harperand Brothers Publishers, 1938, s. 82-83.

⁶⁷ Mahmut Aydın, A.g.e., s. 368.

⁶⁸ Hz. İsa'nın Pavlus'a görünmesi Yeni Ahid'de şöyle geçmektedir: “ Yol alıp Şam'a yaklaştığı sırada, birdenbire gökten gelen bir ışık çevresini aydınlattı. Yere yıkılan Saul (Pavlus) bir sesin kendisine ‘ SaulSaul neden bana zulmediyorsun? ‘ dediğini işitti. Saul ‘efendim sen kimsin ?’ dedi. ‘ben senin zulmettiğin İsa'yım’ diye yanıt geldi. ‘haydi kalk ve kente gir ne yapman gerektiği sana bildirilecek’. Saul'la birlikte yolculuk eden adamların dilleri tutuldu. Oldukları yerde kalakaldılar. Sesi duyulsa da kimseyi göremediler. Saul yerden kalktı ama gözlerini açtığında hiçbir şey görmüyordu. Sonra kendisinin elinden tutup Şam'a göturdüler. Elçilerin İşleri 9:3-9.

Hız İsa'nın daveti yalnızca belli bir kesime yani İsrailoğullarına hitap ederken, Pavlus bu çerçeveyi büyütüp daveti tüm insanlığa yöneltmiştir.⁶⁹ Hız İsa'nın yerel mesajı Pavlus'un yayılcı politikası ile yavaş yavaş yerini evrenselliğe bırakmıştır. Burada asıl dikkat çeken nokta ise; Pavlus bu mesajları verirken Hristiyanlık öğretilerinin temelini atmış ve bu temelde Hız İsa'nın tanrısallığı gibi konularda da kendi yorumunu katmıştır.

Kendisinin de müjdeyi yaymak için Tanrı tarafından görevlendirildiğini ileri sürmüştür. Bunu da yeni Ahid'deki mektuplarında sıkça dile getirmektedir. Pavlus'un Yeni Ahid'de Romalılara Mektup, Korintliler'e Mektup, Galatyalılar'a Mektup adlı bölümlerde kendisinin Tanrı'nın müjdesini yaymak üzere seçildiğini ve elçi olmaya çağrıldığını hitap kısmında dile getirmektedir.⁷⁰ Burada dikkat çeken nokta ise; kendisini elçi olarak adlandırırken Hız İsa'dan mektuplarında hem Tanrının Oğlu İsa Mesih hem de Rabbimiz İsa Mesih olarak söz etmektedir.

Pavlus'a göre Hız.Âdem Tanrı ile olan akdini bozduktan sonra Tanrı çeşitli peygamberler gönderse de insanlar nefislerince hareket edip günaha devam etmiştir. Bunun üzerine Tanrı Hız. Musa ile yasayı göndermiştir. Ancak insanlar bu yasaya da riayet etmeyip günaha bulanmışlardır. Ve sonunda Tanrı oğlunu yani İsa Mesih'i görevlendirmiştir. Hız. İsa çarmıha gerildiğinde de insanoğlunun günahlarının kefarecini ödemiştir. Ve akit yenilenmiştir.⁷¹

Pavlus'un yayılcı politikası hem Yahudi din adamlarını hem de Romalı yetkilileri rahatsız etmiştir. Yahudi din adamlarının tepkisini çekmiştir. Çünkü Tanrı'nın İsa'ya görünmesi Ortodoks Yahudi öğretisinde kabul edilemezdi.⁷² Romalı idarecilerin de tepkisini çekmiştir. Çünkü bu denli takipçi toplaması siyasi açıdan da tehlike arz edebilirdi. Nitekim kendi sonunu da böylelikle getirmiş oldu.

⁶⁹ Cengiz Batuk, *Pavlus'u Düşünmek*, Ankara, Ankara Okulu Yay, 2006. s.17.

⁷⁰ Yeni Ahid'de Pavlus Romalılara Mektup bölümünde şöyle ifade etmektedir: " İsa Mesih'in kulu, Tanrı'nın Müjdesi'ni yaymak üzere seçilip elçi olmaya çağırılan ben Pavlus'tan selam!" (bkz Romalılar'a Mektup 1:1) Yine Korintliler'e Mektup kısmında da selamına şöyle başlamıştır: " Tanrı'nın isteğiyle Mesih İsa'nın elçisi olmaya çağırılan ben Pavlus ve kardeşiniz Sostenis'ten Tanrı'nın Korint'teki kilisesine selam!" (bkz Korintlilere Mektup1:1). Aynı şekilde diğer mektuplarda da Pavlus sözlerine kendisinin elçi olduğundan bahsederek başlamıştır.

⁷¹ Şinasi Gündüz, A.g.e., s. 88.

⁷² J. M. Roberts, A.g.e., s 91.

Pavlus'un, Roma yakınlarında, Aquae Salviae (şimdi Tre Fontane) denilen bir yerde şehit düştüğü ileri sürülmüştür.⁷³ Kesin olmamakla beraber Neon'un hüküm sürdüğü yıllara tekabül etmektedir. En yaygın görüşe göre ise; St. Paul, havarilerden St. Peter ile aynı yıl değil aynı gün öldüğü bazı babalar (Fathers) tarafından iddia edilmiştir. Ancak bazı kaynaklara göre M.S. 67'de Roma'da şehit olduğu⁷⁴, bazı kaynaklara göre de toplumun huzurunu bozma gerekçesiyle idam edildiği⁷⁵ söylenmektedir.

Aziz Pavlus'un Şam yolunda geçirdiği vizyon sonrası karşıtı olduğu Hz İsa öğretilerinin tam bir takipçisi olmasıyla beraber Hristiyanlık günümüz şeklini almaya başlamıştır. Kendisini bu vizyona dayanarak elçi ilan edip Hristiyanlığı yaymak için uzun süre yolculuklar yapmış ve büyük kitleleri ardına düşürmeyi başarmıştır. Pavlus'un Hristiyanlığın yayılma sürecinde hatırı sayılır payı buradan gelmektedir. Kendisi hem şekillendirici rolünü hem de elçi görevini üstlenmiştir. Ancak Hristiyanlığın tam manasıyla şekillenip resmi olarak kabul görmesi IV. yüzyılı bulmuştur.

1.4. Kilise

Yunanca "ecclesia" kelimesinden türetilen kilisenin kelime anlamı toplamak veya toplantı manasına gelmektedir. Diğer bir ifade ile cemaat ve Hristiyan topluluğu anlamıyla kullanılmaktadır.⁷⁶

İlk Hristiyanlar ibadet etmek amacıyla uygun bir yerde toplanmaktaydılar. Hristiyanlar, ancak IV. yüzyılda mabetlerine kavuşmuşlardır. İlk kilisenin temeli on iki havarilerden Petrus'un 3.000 kişinin iştirak ettiği cemaate hitap etmesiyle atılmıştır. Böylelikle kilise Hz İsa'nın ruhani katılımıyla bütünleştiği inancı ortaya çıkmıştır. O günden sonra Hz İsa'nın Kilisede manen bulunduğu inanılmıştır.⁷⁷

Hristiyan dinine göre; kilise bir nevi İsa aracılığıyla Tanrı ve insanlar arasında kurulan manevi bağı pekiştirmek görevini üstlenmiştir. Hristiyanlar ölümden sonra

⁷³ Prat, F. *St. Paul*, In The Catholic Encyclopedia, Vol 11, New York, Robert Appleton Company, 1911.

⁷⁴ J. M. Roberts, A.g.e., s. 91.

⁷⁵ Mahmut Aydın, A.g.e., s.368.

⁷⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, A.g.e., s. 340.

⁷⁷ Günay Tümer, A.g.e., s. 262.

yeniden dirilen İsa'nın insanları eğitmeye, ibadete, hizmete, hatta şifa vermeye devam etmekte olduğuna inanmaktadırlar. Dolayısıyla onarla göre; İsa'nın bu manevi eylemleri kilise içerisinde görünür hale gelmektedir.⁷⁸

Thomas Michel' a göre kilise "*Tanrı'nın tarih içinde uzlaştırma ve kutlulaştırma etkinliğine, insanın selametini, Hristiyan inancına göre nasıl gerçekleştirdiğine tanıklık etmek için vardır.*"⁷⁹

IV. yüzyılda, Constantin döneminde mezhep olma özelliğinden sıyrılıp devlet dini olduktan sonra kilisenin konumunda de değişikliklere yol açmıştır. Doğu ile Batı'nın bölünmesiyle kiliseler arasında kültürel, felsefi, ayinsel farklılıklar meydana gelmiştir.⁸⁰

1.5. Ruhbanlık

Psikopos: Sorumlu oldukları bölgelerde yani diyosezlerde (diocese) İsa'yı temsil eden, hizmet eden ve ayinleri yönetmekle mükellef görevlilerdir. Presbiter (papaz): Psikoposa yardım etmekle görevli din adamıdır. Diyakoz: yoksullara, düşkünlere, hastalara, ölmek üzere olan kimselere yardım etmekle sorumlu din adamıdır. Papa, Patrik, Başpiskopos gibi unvanlar kilisede özel görevleriyle mükellef diğer din adamlarını sembolize eder.⁸¹

1.6. Evlilik

Hristiyan inancına göre evlilik, İsa ile kilise arasında manevi bir ilişkiyi sembolize eder. Bu yüzden kutsal bir kavramdır. İki kişinin anlaşması kilise tarafından ilan edilir ve kutsal bir bağla çiftler bağlanmış olur. Evlenme ayinleri genellikle, kadının bağlı bulunduğu kilisede yapılmaktadır. Katolik ve Ermeni Kilisesi boşanmaya karşı iken Ortodoks Kilisesindeki tutum biraz daha ılımlıdır.⁸²

Katolik Kilisesine göre nikâh, İsa ile Kilise arasındaki çözülmez ruhani münasebetin bir sembolü ve bundan dolayı kutsal bir sakramenttir. Bir ayin olarak

⁷⁸ Thomas Michel, *Hristiyan Tanrı bilimine Giriş*, Aralık, Sak Yay., s.87.

⁷⁹ Thomas Michel, A.g.e., s. 87.

⁸⁰ Thomas Michel, A.g.e., s.112.

⁸¹ Thomas Michel, A.g.e., s.97.

⁸² Günay Tümer, A.g.e., s. 269.

evlilik, iki kişinin anlaşmasının Kilise tarafından takdis edilmesi ve bu çiftin kilisede mukaddes bir bağla bağlanmasıdır. Evlilik, Tanrı'nın meydana getirdiği bir kurum sayıldığı için, ilk çağlardan beri kutsal sayılmıştır. Evlenme ayinleri, genellikle kadının bağlı bulunduğu kilisede yapılır. Katolik ve Ermeni Kiliseleri, boşanmaya kesinlikle izin vermez. Ortodoks Kiliselerinde boşanma belirli şartlara bağlıdır.⁸³

Hristiyanlık içerisinde halen tartışılmakta olan bir diğer konu ise teslis kavramıdır ki bu konu da asıl tartışma konumuz olan Ariusçulukla yakından ilişkilidir. Konumuzun bütünlüğü ve daha iyi anlaşılması adına teslis kavramını ele almak gerekli olacaktır.

1.7. Teslis

Hristiyanlık inancının esasları bakımından en fazla tartışıla gelen konuların başında teslis kavramı gelmektedir. Üçleme (üçte birlik, birde üçlük) anlamına gelen teslis sözcüğü (Grekçe trias; Latince trinitas) Hristiyan inancında Baba, Oğul ve Kutsal Ruhu temsil eder.⁸⁴ Bu kavram Tanrı'nın, Hz İsa'nın ve Kutsal Ruhun içinde barındırdığı ilahlık, Tanrı ile özdeşlik kavramı meselesidir. Hristiyan inancına göre Baba, Oğul ve Kutsal Ruh birer Tanrıdır ancak Tek bir Tanrı vardır. Yeni Ahid'de ayrı ayrı olarak bahsi geçse de teslis kavramından bir doktrin olarak ya da bir kredo (amentü) olarak bahsedilmemiştir.

Hristiyanlık çağının ilk iki yüzyılında İskenderiye ve Grek dünyasında, Mesih öğretileri spekülatif düşünce ile karşılaşmıştır. Hristiyanların ilkel inancı etrafını aşama aşama sistematik bir dogma sarmıştır. Teslis doktrini önce Tertullian (150-230) tarafından ortaya atılmış, Apollinaris (...- 390) tarafından geliştirilmiş ve daha sonra İznik Konsili kararı ile de kredo biçimini almıştır.⁸⁵

Elçilerin İşleri kısmında Hz İsa'nın Tanrılığı hususuna değinilmiştir. “Böylelikle bütün İsrail halkı şunu kesinlikle bilsin: ‘Tanrı, sizin çarmıha gerdiğiniz

⁸³ A.g.e., s. 269.

⁸⁴ Jaques Waardenbur, *Teslis*, TDV İslam Ansiklopedisi, 40.cilt, İstanbul, 2011, s. 548-549.

⁸⁵ Frederic B. Mott, *A Short Uniterian History*, 1906, s. 8.

İsa'yı hem Rab hem Mesih yapmıştır.”⁸⁶ Sinoptik İncillerde ise Hz İsa Rab İsa, Tanrının oğlu olarak geçmektedir.

Baba Tanrı olarak adlandırılan Tanrı, üç eş-eşit ve eş-ebedi hipostazından oluşan bir madde ya da öz (ousia)olarak tanımlanmaktadır.⁸⁷ Mesih'in Tanrılığı, Kutsal Üçleme doktrininin temelini oluşturmaktadır. Yeni Ahid'de daha çok İsa Mesih'in tanrılığına değinilmiştir.

Kelly' e göre “şeması tamamen ilkel Hristiyanlık düşüncesinden etkilenmiştir. Açık teslis ikrarı çok azdır ve birbirinden de çok uzaktır. Oluştukları yerde üzerine çok az şey konabilir.”⁸⁸ Birçok Trinitarian (teslis doktrini taraftarı) bilim adamı doktrininin Kutsal Kitaptan yapılan bir kesintiden fazlasını temsil etmediğini kabul etmektedir.⁸⁹ Trinitarian Philip Schaff'e göre Teolojinin en karmaşık ve en zor problemi olan Teslis ve Hristoloji, tamamen birbirleriyle bağlantılıdır. Aslında Kutsal Üçleme daha sonra kurulmuştur. Çünkü kilise, nihayet dogmayı İsa'nın Tanrı olduğunu kararlaştırdıktan sonra kurmuştur.⁹⁰

Archibald Alexander Hodge'e göre ise; (bir olan) Baba Tanrı'daki (Godhead) üç tabiata inanmak kurtuluş için esastır. Kurtuluşa ermek isteyen Hristiyanların bu amentüyü benimsemeleri gerekmektedir.⁹¹

Teslis doktrinini nihai formülasyonuna Katolik kilisesi IV. yüzyılın sonlarına doğru karar vermiştir. Kilise de resmen kurtuluş için gerekli olan bu doktrin inancını inşa etmiştir. Diğer bir deyişle eğer teslis doktrinine inanmadıysanız ya da özellikle onu öğrendikten sonra ona inanmayı reddederseniz veya ona inanmadığınıza inanırsanız kilise sizin gerçek bir Hristiyan olmadığınızı kanaat getirir.⁹²

Birçok Trinitarian bilim adamı doktrininin Kutsal Kitaptan yapılan bir kesintiden fazlasını temsil etmediğini kabul etmese de bu dogma günümüzdeki bütün ana hat kiliselerinde resmî öğretiyi sürdürmektedir. Bazı ilahiyatçılara göre ise; teslisin çıkış

⁸⁶ Elçilerin İşleri 2:36., s.

⁸⁷ Kermit Zarley, “The Doctrine of the Trinity (A Brief Overview) Excerpt from The Restitution of Jesus Christ”, s. 512-518.

⁸⁸ Thomas J. Farrel, *Early Christian Creeds and Controversies in the Light of the Orality-Literacy Hypothesis*, s.132-149.

⁸⁹ Kermit Zarley, A.g.e., s. 512-518

⁹⁰ Philip Schaff, *History of the Christian Church*, C. I, s.12.

⁹¹ Alexander Hodge Archibald, *Outlines of Theology*, London, Thomas Nelson & Sons, 1886, s.198.

⁹² Kermit Zarley, A.g.e., s. 512-518.

noktası Hz. İsa'nın Tanrılığı hakkındaki tartışmaları sonlandırmak için öne sürülen bir dogmadır.⁹³

Tarihsel olarak gelişiminden söz etmek gerekirse; I. yüzyılda sıkı bir Yahudi monoteizmi, Tanrı'nın "bir" (Kişi veya Varlık) olduğu, böylece sadece Baba'nın Tanrı olduğu savunulmaktadır. Dolayısıyla İsa Mesih Tanrı olarak tanımlanmamıştır. II. Yüzyılda Tanrı iki eşit olmayan kişidir. Baba ve Onun Üstü Logosları-Oğlu. İsa Mesih, erkek olarak enkarnasyonundan önce Logos-Oğul olarak geçici olarak önceden var olmuştur. III. Yüzyılda Tanrı, iki eşit olmayan kişidir - Baba ve Onun hiyerarşik olarak altı Logos-Oğlu. IV. Yüzyılda ise; Tanrı üç eş-eşittir ve eş-ebedi kişilerdir. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh. Ve bu Üçlü'nün üç üyesi de aynı maddeyi paylaşmaktadır. Şimdiye kadar, Kutsal Ruh'un anayasası hakkında hiçbir şey kararlaştırılmamıştır.⁹⁴

Katolik Kilisesi üçleme doktrinin son şeklini IV. yüzyılın sonlarında vermiştir. Söz konusu yüzyılda Constantin hem otoritesini pekiştirmek hem de Hristiyan birliğini sağlamak amacıyla genel bir konsil toplayıp Hz İsa'nın tanrısallığı konusunda ayyuka çıkan tartışmalara bir çözüm getirmek istemiştir. Söz konusu tartışmanın fitilini ateşleyen konumuzun asıl kahramanı dönemin tanınmış piskoposlarından Arius ve fikir arkadaşlarıdır. Her ne kadar aksini iddia edenler olsa da 325'te toplanan ekümenik bir konsille oğlun Baba ile aynı özden olduğu bir karara bağlanmıştır. Daha sonra 381'de İstanbul'da toplanan ikinci ekümenik konsilde ise teslisin üçüncü unsuru olan kutsal ruhla ilgili karara varılmıştır. Kutsal ruhun da Oğul gibi Tanrı ile aynı özden yani aynı tabiattan olduğu görüşüne varılıp karara bağlanmıştır. Bu iki konsil sonrasında teslis kavramı açıklığa kavuşmuştur. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un, Tanrı ile aynı özden (homoousios) olduğu kararlaştırılmıştır.⁹⁵

Pavlus'un yazılarında ise yine teslis konusu Hristiyan inancı esasıdır şeklinde geçmemektedir. Ancak bu esasın temelini oluşturacak Tanrı ve Rab meselesinden bahsetmiştir. Filipililer'e mektubunda bu husus "Mesih'in Tanrı'nın özüne sahip olduğu halde Tanrı'ya eşitli sınıksız sarılacak bir hak saymadı. Ama insan biçimine bürünmüş

⁹³ A.g.e., s. 512-518.

⁹⁴ A.g.e., s. 512-518.

⁹⁵ Jaques Waardenbur, A.g.e., s. 548-549.

olarak ölüme, çarmıh üzerinde ölüme bile boyun eğip kendini alçalttı.” şeklinde geçmektedir. ⁹⁶ O, Tanrı ile Rabbi birbirinden ayrı tutmuştur

Üçleme doktrinini taraftarları bu inanç esasını aşağıdaki tabloda gösterilen kutsal yazılara dayandırmaktadırlar. ⁹⁷

Matta 28:19	2. Korintliler 13:14	Efesliler 2:18	1. Petrus 1:1-2
Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin	Rab İsa Mesih'in lütfu, Tanrı'nın sevgisi ve Kutsal Ruh'un paydaşlığı hepinizle birlikte olsun.	O'nun aracılığıyla hepiniz tek Ruh'ta Baba'nın huzuruna çıkabiliriz.	İsa Mesih'in sözünü dinlemeniz ve O'nun kanının üzerinize serpilmesi için, Baba Tanrı'nın öngörüsü uyarınca ruh tarafından kutsal kılınarak seçildiniz.
Romalılar 15:30	1. Korintliler 12:4-6	Efesliler 4:6	Yahuda 20:21
Kardeşler, Rabbimiz İsa Mesih ve Ruh'un sevgisi adına size yalvarıyorum, benim için Tanrı'ya dua ederek uğraşıma katılın.	Çeşitli ruhsal armağanlar vardır. Çeşitli görevler vardır ama Rab birdir. Çeşitli etkinlikler vardır ama herkeste hepsini etkin kılan aynı tanrı'dır	Çağrınızdan doğan tek bir umuda çağrıldığınız gibi, beden bir, ruh bir, rab bir, iman bir, vaftiz bir, her şeyden üstün, her şeyle her şeyde olan herkesin Tanrısı ve Babası birdir.	Siz sevgili kardeşlerim kendinizi tümünden kutsal olan imanınızın temeli üzerinde geliştirin. Kutsal Ruh'un yönetiminde dua edin. Rabbimiz İsa Mesih'in sizi sonsuz yaşama kavuşturacak olan merhametini beklerken kendinizi Tanrı'nın sevgisinde koruyun.

Üçleme, Hristiyan dinin merkezi doktrinini belirtmek için kullanılan bir terimdir. Tanrı'nın birliğinin içinde Üç kişi barınmaktadır: Baba, Oğul ve Kutsal Ruh. Bu üçlü birlik birbirinden tamamen farklıdır. ⁹⁸

⁹⁶ Filipililere Mektup: 2:6-8.

⁹⁷ Kermit Zarley, A.g.e., s. 512-518.

Baba Tanrı'dır, Oğul Tanrı'dır, Kutsal Ruh da Tanrı'dır. Bu üçlemede Oğul ebedi bir özellikle Baba tarafından evlat edinilmiş (doğurulmuş), Kutsal Ruh da Baba ve Oğul tarafından yine ebedi bir biçimde gelişmiştir. Yine de kökeni açısından farklılık gösterebilir de bu üçlü kişilikler eş-eşit ve eş-ebedidir. Tümü yaratılmamış ve kadiri mutlaktır.⁹⁹

Trias kelimesinin (Latince Trinitas'ın karşılığıdır) ilk olarak M.S. 180 yılında Antakya piskoposu Theophilus'un yazılarında bulunduğu öne sürülmektedir. O, üçlemeden Baba, O'nun kelamı ve O'nun bilgeliği olarak bahsetmiştir. Terim kuvvetle muhtemel onun zamanından önce kullanılmış olabilir. Daha sonra kelimenin Latin formu Tertullian'ın yazılarında geçmiştir. Bir sonraki yüzyılda ise, kelime genel kullanımına kavuşmuştur. Origen'in¹⁰⁰ birçok pasajında da yer almaktadır. Ortaya çıkan ilk kredo, tahminen 260-270 yıllarında inanç beyanı olan Origen'nin öğrencisi Gregory Thaumaturgus'a aittir.¹⁰¹ 260-270 yılları arasında oluşan inanç beyanı şu şekildedir:

“There is therefore nothing created, nothing greater or less (literally, nothing subject) in the Trinity, nothing super added, as though it had not existed before, but never been without the Son, nor the Son without the Spirit; and this same Trinity is immutable and unalterable forever.”

(Üçlemede hiçbiri birbirinden daha az ya da daha çok yaratılmamıştır. Hiçbir şey eklenmemiştir. Daha önceden var olmasa bile (Tanrı) Oğulsuz, Kutsal ruh Oğulsuz değildir. Bu aynı üçlük sabittir ve değiştirilemez.)¹⁰²

Üçlemedeki kişiler arasındaki ayrımı açıkça belli eden, sadece Baba'nın değil aynı zamanda Oğul'un ve Kutsal Ruh'un da ebediyeti, eşitliği, ölümsüzlüğü ve

⁹⁸George Joyce, "The Blessed Trinity." The Catholic Encyclopedia, c. 15, New York, Robert Appleton Company, 1912, s. 47.

⁹⁹A.g.e., s. 47.

¹⁰⁰ 185-232 yılları arasında İskenderiye'de görev yapmış din adamı ve mütevazılığıyla ünlü bir yazardır. Detaylı bilgi için bkz: Ferdinand Prat, "Origen" The Catholic Encyclopedia, c. 11, New York, Robert Appleton Company, 1911, s. 306-310.

¹⁰¹[Gregory Thaumaturgus](#), 213-275 yıllarında yaşamış Neocaesarealı (bugünkü Niksar) bir azizdir. Detaylı bilgi için bkz. Henri Leclercq, "St. Gregory of Neocaesarea." The Catholic Encyclopedia, c. 7. New York: Robert Appleton Company, 1910, s. 15.

¹⁰² George Joyce, A.g.m., s. 47.

mükemmelliğini vurgulayan böyle bir formül; Origen'in teorisinde belirgin bir ilerleme olduğunu göstermektedir.¹⁰³

Teslis doktrini savunucuları bu doktrinin ispatını kutsal yazılara dayandırmaktadırlar. Hz. İsa İlk olarak kendisinin Tanrı'nın ebedi Oğlu olduğunu onlara öğretmiştir. Çarmıha gerilmeden önce de Baba'nın O'nun (Hz. İsa) yerine başka bir ilahi kişiyi yani Kutsal Ruh'u göndereceğine söz vermiştir. O açık ifadelerle doktrinden bahsetmiştir.

Örneğin Yeni Ahid'de "İsa yanlarına gelip kendilerine şunları söyledi: 'gökte ve yeryüzünde bütün yetki bana verildi. Bu nedenle gidin, bütün uluslar öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adıyla vaftiz edin. Size buyurduğum her şeye uymayı onlara öğretin. İşte ben, dünyanın sonuna dek her an sizinle birlikteyim.'" ¹⁰⁴

İsa tüm insanlığı yargılamak için geleceğini açıklamıştır: "İnsanoğlu kendi görkemi içinde bütün melekleriyle birlikte gelince görkemli tahtına oturacak. Ulusların hepsi O'nun önünde toplanacak, O da koyunları keçilerden ayıran bir çoban gibi insanları birbirinden ayıracak." ¹⁰⁵

İsa havarilerine ben kimim diye sorması üzerine İsa şöyle yanıt vermiştir: Matta "Simun Petrus, 'sen yaşayan Tanrı'nın Oğlu Mesih'sin' yanıtını verdi. İsa Ona 'ne mutlu sana, Yunus oğlu Simun dedi. Bu sırrı sana açan insan değil, göklerdeki Babam'dır.'" ¹⁰⁶ Onların hepsi Yani sen Tanrı'nın Oğlu musun diye sordular. O da onlara evet ben O'yum dedi. ¹⁰⁷

"Benim Baba'da Baba'nın da bende olduğuna inanmıyor musunuz? Size söylediğim sözleri kendiliğimden söylemiyorum. Ama bende yaşayan Baba kendi işlerini yapıyor. Bana iman edin; ben Baba'dayım Baba da bendedir." ¹⁰⁸ Kutsal yazılarda bunun gibi birçok söylem Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna işaret etmektedir

¹⁰³ George Joyce, A.g.m., s. 47.

¹⁰⁴ Matta 28:18.

¹⁰⁵ Matta 25:31.

¹⁰⁶ Matta 16:16-17.

¹⁰⁷ Luka 22:70.

¹⁰⁸ Yuhanna 14:10-11.

Kutsal Ruh'un da içeriğinde Tanrı'dan özler bulunması yine kutsal yazılara dayandırılmaktadır. Örneğin: "... Çünkü konuşan siz değil, aracılığınızla konuşan Baba'nın Ruhu olacak." Teslis yanlılarına göre Kutsal Ruh'un Tanrı tabiatlı olması Yeni Ve Eski Ahit'te açık ve net bir biçimde geçmektedir.¹⁰⁹ Yukarıda belirtilen örnekler de bunun kanıtıdır.¹¹⁰

Roma kilisesinde formüle edilen inanç kredosu II. Yüzyılın sonlarına doğru Tertullian¹¹¹ tarafından şu şekilde özetleniştir:

"Biz tek bir Tanrı'ya evrenin yaratıcısına, İsa Mesih'e inanırız ve İsa Mesih'in yaratıcı Tanrı'nın Oğlu olduğuna, bakire Meryem'den doğduğuna, yeniden dirileceğine inanırız. Yasayı ve elçileri evanjelik (incille ilgili olan şeyler) ve apostolik (havarilerle ilgili) yazılarla yoğurup imanı benimseriz."

¹⁰⁹ Luka 10:20.

¹¹⁰George Joyce, A.g.e., s. 47.

¹¹¹ İkinci ve üçüncü yüzyıl kilise yazarıdır. Detaylı bilgi için bkz. John Chapman, "Tertullian" The Catholic Encyclopedia_ c. 14, New York, Robert Appleton Company, 1912, s. 520.

İKİNCİ BÖLÜM

ARIANİZM

Roma imparatorluğu içerisinde de geniş kitlelerce kendine yer edinen Hristiyanlık, tam şeklini henüz almadığı için teolojik bir karmaşıklık içerisindeydi. Öyle ki St. Pavlus'un öğretileri ulaştıkları yerlerde farklı yorumlara maruz kalmıştır. Dahası sayıları dört yüzün üzerinde İncillerden bahsedilmektedir. Bu da dört yüz üzerinde farklı teolojik düşünce demektir.¹¹² Kısa süre içerisinde de dogmatik tartışmalar, önü alınamayacak derecede mahalli kiliselerde dahi hızla yayılmaya başlamıştır.

Çeşitli dini inanç ve birçok ırkı bünyesinde barındıran Roma imparatorluğu resmi bir dine sahipti. İmparatorluğun birçok yerinde özellikle doğuda, Filistin, Suriye, Mezopotamya, Ermenistan, Anadolu; batıda, Makedonya Yunanistan, Güney İtalya, Fransa ve İspanya sahilleri; güneyde ise, Mısır ve kuzey-batı Afrika eyaletlerinde Hz. İsa'nın öğretileri sesini duyurmuş ve benimsenmeye başlamıştı.¹¹³ Diğer inançlara olan müsamahası ise değişen imparatorların inançları ve siyasi çıkarlarıyla paralellik göstermiştir. Pagan inancının sahnede olduğu dönemlerde, Hristiyanlık yüzyıllar içerisinde bazen tolere edilmiş bazen de reddedilmiştir.

Roma İmparatorluğunda özellikle Trajan Dönemi'nde (M.S. 98-117), Hristiyanlık üç asır boyunca dehşetengiz zulümlerle karşılaşmıştır. Örneğin Hristiyan din adamları tutuklanmış, doğuda 11.000 kişi sırf Hristiyanlığı benimsedikleri için bu dönemde katledilmişlerdir. Trajan bu yeni akımla mücadele etmek için yeni kaideler

¹¹² Mehmet Çelik, A.g.e., s. 15.

¹¹³ Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din Devlet İlişkileri*, İzmir, Akademi Kitabevi, 1999, s. 28.

belirlemiştir. Öyle ki bunlar kendinden sonra gelen imparatorların da riayet ettiği prensipler haline gelmiştir.¹¹⁴

Trajan'ın halefleri de kendi siyasi çıkarları ve inançlarına göre hareket etmişlerdir. Örneğin imparator Hadrian (MS 117-138) ve Antion (MS: 138-161) döneminde şiddet ve zulüm Trajan devrindeki mevcudiyetini korumuştur. Markus Oralyos (M.S. 161-180) Dönemi'nde ise imparatorun haricinde pagan halk da Hristiyanlara karşı olumsuz tutum sergilemiştir. Hatta veba gibi salgın hastalıkların sebebi olarak Hristiyanları görmekteydiler. M.S. 202 yıllarına gelindiğinde ise Hristiyanlık dinine girmek bir fermanla yasaklanmıştır.¹¹⁵ Bundan tam bir yüzyıl sonra ise Hristiyan inancına yönelik son baskı dalgası 303'te Diocletianus tarafından yönlendirilmiştir ancak imparatorun tahtan çekilmesiyle son bulmuştur.¹¹⁶

Pagan imparatorluğu tarafından şiddetle ortadan kaldırmak için yapılan en son ve en kötü girişimlerden canlanan Hristiyanlık, önce ılımlı yaklaşılan sonra hoşgörü ile yaklaşılan bir din olup daha sonra da hızla devlet dini haline gelmiştir.¹¹⁷ MS. 306 yılında tarih sahnesine Diocletianus'un halefinin oğlu Constantin¹¹⁸ çıkmış ve o da Hristiyanlığı birleştirici güç olarak düşünüp Kilise'yi güçlendirme yoluna gitmiştir.

Constantin'in Hristiyanlığa karşı ılımlı tutum sergilemesi hatta Hristiyanlığa resmîyet kazandırması kuvvetle muhtemel politik endişelerinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Constantin'in dini birliği sağlamanın ülke bütünlüğüne yansıtacağı olumlu katkıyı düşünerek Hristiyanlığı bir fermanla resmîyete kavuşturmuştur. 311 yılında yayınlanan Milano Fermanı'yla¹¹⁹ Constantin Hristiyanlığa bir kimlik kazandırarak Hristiyanlığın hızla yayılmasının da önünü açmış oluyordu. Böylece, Constantin eski ile yeni rejimin birbirleriyle barış içinde olmasını istemiştir.¹²⁰

¹¹⁴ Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından..*, s. 9.

¹¹⁵ K. Bihlmeyer ve H. Tuchle, A.g.e., s. 50.

¹¹⁶ J. M. Roberts, A.g.e., s. 106.

¹¹⁷ James H. Baxter, *The History of The Christianity In The Light of The Modern Knowledge*, Newyork, Ts., s. 487.

¹¹⁸ J.M. Roberts, A.g.e., s. 107.

¹¹⁹ Mahmut Aydın, A.g.e., s.370.

¹²⁰ A. A., Vasiliev, A.g.e., s. 60.

Theodoret'e göre; Şeytani tiranlar, Maxentius, Maximin ve Lucinius'un ölümünden sonra İmparator, putlara tapınmayı yasaklayan kanunlar koymuştur. Kiliselerin inşası için salık vermiştir. Yıkılan kiliseleri restore ettirmiş ve putperest tapınaklar kapatılmıştır. İnananları vali olarak atamış ve ruhban sınıfına saygı gösterilmesini emretmiştir. Onlara saygısızca davrananları, hakaret etmeye yeltenenleri ölümle tehdit etmiştir.¹²¹

Constantin'in Hristiyanlara verdiği destek aşikârdır ancak bu desteğin amacı bazı tarihçiler tarafından sorgulanmaktadır. O'nun Kiliseyi politik çıkarları için kullandığı bazı tarihçiler tarafından ortaya atılsa da bir kısım tarihçiler samimi bir Hristiyan olduğunu iddia etmişlerdir.¹²²

Constantin'in samimi bir Hristiyan olduğunu savunanlar onun bir savaş öncesinde Milvian Köprüsü'nde gördüğü bir vizyon sonrası Hristiyan dinine mensup olduğunu ileri sürmektedirler. Savaştan önce bir gece rüyasında Hz İsa'yı gördüğü, Tanrı'dan yardım istediği ve Tanrı'nın yardımıyla ancak bu savaşı kazanabileceği bilinmektedir. Bu vizyonla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bazı tarihçiler tarafından bunun yalnızca bir düşünce olduğu ve Constantin'in daha öncesinde zaten Hristiyan olduğu iddia edilmektedir.¹²³ Alman din tarihçisi Harnack'a göre, Constantin, dinine bağlı bir imparatorun ziyade akıllı bir politikacıdır.¹²⁴

Constantin zamanında devlet birtakım dogmatik tartışmalara ev sahipliği yapmıştır. Uzun süredir doğu medeniyetinin en önemli merkezi olan İskenderiye (Alexandria) felsefe ve dini konularda ön plana çıkmıştır. Bu minvalde İskenderiye'de dogmatik meselelerin, inanç esaslarının tartışılması gelmesi de kaçınılmaz olmuştur.¹²⁵ IV. yüzyıl, Büyük İskender tarafından kurulan İskenderiye'de Helen düşüncesi kendine güvenli bir yer edinmiştir. Bu düşünce Suriye ve Batı Asya'da geniş bir kültür merkezi oluşturmuştur. Eski Mısır ve Doğu inanç sistemini içinde barındıran coğrafyaya ilk

¹²¹ Theodoretus (Bishop Of Cyrus), A.g.e., s. 2-3.

¹²² Yunus Kaymaz, "Büyük Constantin'in Hristiyanlığı Melesi", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 16, Sayı 29 (2014/1), s. 14.

¹²³ A.g.e., s. 214.

¹²⁴ A. A.Vasiliev, A.g.e., s. 56.

¹²⁵ A.g.e., A.Vasiliev, s. 66.

Hristiyanlık akımı da eklenince İskenderiye'nin teolojik tartışmaların beşiği olması kaçınılmazdır.¹²⁶

Hristiyanlığın yayılmaya başladığı dönemlerde İmparatorlukta, Roma Kilisesi ve İstanbul Kilisesi arasında hiçbir inanç farkı görülmemektedir. 1054 yılında bu iki kilise itikadî bakımdan ayrılana dek zaman zaman bazı anlaşmazlıklar olsa da Arianist tartışma gibi sapkın addettikleri itizallere karşı birlikte hareket etmişlerdir.¹²⁷

2.1. Arius

Daha önce belirttiğimiz üzere Hristiyanlık esasları bakımından teslis doktrini tartışmaların odağı olmuştur. M.S. 318 -381 yılları arasında iyice alevlenen tartışmaların çıkış noktası Hz. İsa'nın Tanrı ile aynı özden olup olmadığı, ezeliyeti, Kutsal Ruh'un tabiatı meseleleridir. Bu tartışmaların fitilini ateşlen ise fikrini açıkladıktan sonra otoriteler tarafından heretik yani sapkın inanç sahibi kabul edilen Arius adlı din adamıdır.

M.S. 306'da dini görüşlerini Antakya presbiteryeni Lucian'dan aldığı ileri sürülmektedir. Onun şahadetinden sonra İskenderiye (Alexandria) piskoposu Peter'e karşı Mısırlı schismatic¹²⁸ olan Meletus'un safında yer almıştır. Ancak daha sonra meydana gelen bir uzlaşımın ardından Peter Arius'u "diyakoz" (deacon) yani papaz yardımcısı olarak atamıştır. Ancak ilerleyen zamanlardaki anlaşmazlıklar piskopos Peter'ı Arius'u aforoz etmeye sevk etmiştir.¹²⁹

Doğumu yaklaşık M.S. 250, ölümü 336 olan Arius'un Libyalı olduğu bilinmektedir. Heretik düşünce sahibi olarak adlandırılan Arius'un babasının adı

¹²⁶ Nesim Doru, "Felsefe Tarihinde Süryanilerin Yeri ve Önemi", Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu, İstanbul, 2011, s. 164.

¹²⁷ Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi bir Bakış", AÜİF Dergisi, Sayı 27, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985, s.126.

¹²⁸ Schism: Teolojik olarak bölünme, parçalanma, din birliğinin kopması manasına gelmektedir. Bu terim Yeni Ahid'de de geçmektedir. "Kardeşler, Rabbimiz İsa Mesih'in adıyla yalvarıyorum. Hepiniz uyum içinde olun, aranızda bölünmeler olmadan aynı düşünce ve görüşte birleşin." (1. Korintliler 1:12) bu bölünmeyi savunanlar da heretik olarak adlandırılmaktadır. Çünkü kutsal kitap da bölünmeye açıkça karşı bulunduğu yazmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Jacques Forget, "Schism." The Catholic Encyclopedia, c. 13, New York, Robert Appleton Company, 1912, s. 527.

¹²⁹ Barry, William, "Arius." The Catholic Encyclopedia, C. 1, New York: Robert Appleton Company, 1907, s. 718.

kaynaklarda Ammonius olarak geçer. ¹³⁰ Çocuk Arius yazılı metni okumayı öğrenmeden önce müjdeyi ezberlemiştir. Böylece eski ahitteki kutsal metinlere aşinalığı oluşmuştur. Biraz daha büyüyünce babası Ammonius, Yunanca tekstlerdeki tüm kelimelerin Latince ve İbranice karşılıklarını hem konuşup hem yazmayı öğretmiştir. Böylece Arius üç dile birden hâkim olmuştur. 12 yaşında Yunanca ve Latinceyi akıcı bir şekilde yazmayı ve okumayı ve konuşmayı başarmıştır. İbrani dilini de çok iyi bilmektedir. ¹³¹

Babasında; parşömenlere yazılı Yeni Ahit, o günlerde apostolik otorite olarak bilinen Pastor of Hermas ve Polycarp, Irenaeus ve Clement'in mektuplarının bazı kopyaları vardı. Neredeyse sahip olduğu tüm kitaplar bunlardı. Bunlardan bazen birkaç ayet okuyup onları Latinceye çevirirlerdi. Geceleri annesi ve basıyla kutsal yazılardan alıntılar yaparlardı ve Arius havariler kredosunu, the Paternoster, Agur'un Duacısı, Jakeh'in Oğlu, Paul'lun güzel İlahisi'ni, Agape'in Methiyesi gibi eserleri farklı dillerde ezbere okurdu. ¹³² Sorgulayıcı tavrı, dine olan yatkınlığı çocukluk döneminde aile içerisinde aldığı eğitime dayandırılabilir.

2.2. Tartışmanın Başlaması

Hız İsa'nın tabiatına Tanrı tabiatının yakıştırılmasının ilk olarak ne zaman başladığına dair kesin bir tarih söylemek mümkün değildir. Ancak şunu söylemek mümkündür ki O hayattayken böyle bir yakıştırma söz konusu değildi. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u tanımlayan teslis doktrini ancak genel (ekümenik) konsillerden sonra inanç esası haline gelmiştir. Hristiyanlık resmi bir şekilde gelişme hakkını ise ancak Constantin döneminde elde edebilmiştir. ¹³³

318'den kısa bir süre önce, İskenderiye'de Arius, Tanrı'nın Oğlu'nun bir yaratık (yaratılmış) olduğunu vaaz etmeye başladı. ¹³⁴ Bu vaazları sesli bir şekilde insanlara aktarmaya başlayan Arius'un, fikrine şiddetle karşı çıkan dönemin kilise babaları tarafından tehlike arz ettiği düşünülmüştür. Zira bu dönemde Hristiyanlık henüz ciddi

¹³⁰ William Barry, "Arius" The Catholic Encyclopedia, c. 1, New York, Robert Appleton Company, 1907, s. 718.

¹³¹ Kouns Nathan, *Arius The Libyan*, Londra, Appleton and New York Company, 1922, s.26-27.

¹³² A.g.e., s. 26-27.

¹³³ A. A.Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A. Müfid Mansel, Ankara, MİV. Yay., 1943, s. 60

¹³⁴ Joseph T. Lienhard, A.g.e., s. 415.

anlamda yayılmaya başlamıştır. Hristiyanlık inancına göre teslis kavramı henüz nihai şeklini Arius sayesinde alacaktır denebilir.

Ariusçuluk, III. Yüzyılda Suriye’de Antakya şehrinde ortaya çıkmıştır. Dönemin en önemli din adamlarından olan Lucian’ın kurduğu dini nitelikli bir okul, Harnacak’a göre Arianist mezhebinin beşiği olmuştur.¹³⁵ Arianizm Hz. İsa ile Tanrı’nın arasındaki özlük ilişkisinden ortaya çıkan sadece IV. yüzyılı değil sonraki yüzyılları da teolojik açıdan etkileyen ciddi bir fikir ayrılığıdır. Öyle ki XVI. yüzyıldaki reforma kadar Hristiyan birliğini tehdit etmiştir.¹³⁶ Bu fikre göre; Hz İsa’nın Tanrı ile tabiatı ve özü aynı değildir. Hz İsa’nın tanrısallığı ezeli ve ebedi değildir.¹³⁷ Arius’un Hz. İsa ile ilgili parola cümlesi şuydu: “İsa’nın var olmadığı bir zaman vardı” (*There was a time when he did not exist*). O’na göre Hz. İsa insan olarak yaratılmıştı. Dolayısıyla kutsallığını da sonradan kazanmıştı.¹³⁸

Sokrates’e göre tartışma; Arius’un başpiskoposu Alexander’ın baba ile oğul arasındaki bağdan bahsederken Tanrı ile Oğul’un aynı özden olduğunu söylemesiyle başlamıştı. Piskoposların ve rahiplerin huzurunda Kutsal üçlemenin birliği hakkında açıklama yapmaktaydı. Arius burada Alexander’a sesli olarak tepkisini dile getirmiştir. Onun konuşmasını şu sözlerle bölmüştür: “Eğer Baba Oğul’u yarattıysa bu demektir ki Oğul’un bir başlangıcı vardır. Bu da Oğul’un var olmadığı bir zamanın olduğunu gösterir.” En sonunda yaklaşık yüz Mısırlı piskoposun katılımıyla genel konsil toplanacaktır.¹³⁹

Arius’un mesajı aslında gayet netti. İsa Mesih, Baba gibi ezeli ya da ebedi değildi ve O, İsa’nın olmadığı bir zamanın var olduğunu ileri sürmekteydi. Hz. İsa, kusursuz birisi olsa da her halükarda Baba’ya tabiydi ve tabiat (öz) olarak bir değildi. Arius’un başpiskoposu Alexander başlarda vaazlarla alt edebileceğini düşünmüş ancak Arius’un ısrarcı tanıtımından sonra tedbir alması gerektiği kanaatine varmıştır.¹⁴⁰

¹³⁵ A. A. Vasiliev, A.g.e., s. 66

¹³⁶ Mehmet Aydın, *Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi bir Bakış*, s.125

¹³⁷ Turhan Kaçar, *Ebioniteler’den Arius’a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları*, AÜİFD, C.44, sayı 2, Ankara, 2003, s. 201.

¹³⁸ J. Kerr Nathan, “Arianism Heresy: A research paper submitted to the faculty of the seminary in candidacy for the degree of masters of religious education”, *Virjinya*, Mart, 2013, s. 8

¹³⁹ Socrates, A.g.e., s. 23

¹⁴⁰ J.J. Norwich, *Bizans: Erken Dönem*, Çev. Hamide Koyukan, İstanbul, Kabalcı Yay., 2012, s.48.

Arius, Hz. İsa'nın Tanrı ile aynı özden olamayacağını ve Mesih'in ezeli olmadığını hemen hemen her ortamda dile getirmeye başlamıştır. Kilise dışına taşan bu konu pazar yerlerinde, sokaklarda konuşulmaya başlanmıştır. Öyle ki dillere şarkı olarak yapılmış ve toplum içerisinde kutuplaşmalara neden olmuştur.¹⁴¹

Sozomen'e göre; Hristiyan inancı, gelişme sürecinde olsa da kilise, sancılı bir tartışma konusuyla bölünmüştür. Tanrı'ya hürmet ve dindarlık bahanesiyle Tanrı hakkında en mükemmel bilgiye ulaşmak adı altında şimdiye kadar üstü açılmamış sorular sorulmaya başlandı. Arius da bu soruların çıkış noktasıydı.¹⁴²

İskenderiye'de itibarlı bir kimse olan Arius, uzman bir mantıkçıydı. Ancak yeteneğini şeytani amaçlara yöneltmişti. Daha önce hiç kimsenin dile getirmediği bir konuyu açık yüreklilikle vaazlarında dile getiriyordu. Arius'a göre "Oğul'un var olmadığı bir zaman vardı ve O, özgür iradeye haizdi. O, yaratılmıştı."¹⁴³

Arius'un öğretisi önüne geçilemeyecek bir hal alınca teolojik tartışmalara sadece dönemin ilahiyatçıları değil Yunan dünyası da tutkuyla müdahil olmuşlardır. Arius, başarılı bir tanıtımcı olarak gerek el ilanları gerekse attığı nutuklarla sesini denizcilere, seyyahlara marangozlara dahi duyurmuştur. Öyle ki yollarda söylenip çalınması için şarkılar, ezgiler yazmıştır.¹⁴⁴

Şarkının bir denizci tarafından kıyıda iş yaparken söylediği hatta şarkıyı duyan birinin İsa'ya saygısızlık ediyorsun diye onu uyardığı geçmektedir. Sözleri şu şekildedir:

*"The world hath created the universe
The mountains the river, sand the seas
Let him us from the danger deliver
And the fury of tepme stappeas
Beter than the Oxapis*

¹⁴¹ A. A. Vasiliev, A.g.e., s.98.

¹⁴² Sozomen, A.g.e., s. 35.

¹⁴³ A.g.e., s. 35.

¹⁴⁴ J.J.Norwich, A.g.e., s.48.

*And the god Serapis*¹⁴⁵
But if christ should permit that the pilot
Our bark to destruction should steer
Ourc omplaint we would make to the father
The god whom alone we revere
More than the Oxapis
And the god Serapis.”
 “Dünya evreni yarattı
 Dağları, nehirleri ve denizleri
 Bırakın bizi tehlikelerden kurtarsın
 Ve öfkeli fırtınaları dindirsin
 Öz apis (antik güneş tanrısı) ya da Tanrı Serapis ’ten daha iyidir.
 Eğer İsa kılavuza izin veriyorsa
 Yıkılmakta olan kabuğumuzu da o yönlendirmeli
 (o halde) şikâyetimiz Baba ’yadır.
 O ki seramisten ve oxapis ’ten daha çok tapığımız tanrımıza... ”¹⁴⁶

Arius'un dehası, christolojik soruyu enkarnasyon öncesi Logos'un kökenine geri döndürmekti.¹⁴⁷

Arius'un yazılarının çok az bir bölümüne ulaşılabilir. Elde kalanlar da Arius'un Tanrı'nın tek yüce varlık olduğunu ve Logos'un yaratılmışların en yücüsü olduğunu ileri süren yazılardır. Thalia, Arius'in ayet biçimindeki görüşlerini açıklamaktadır.

Aslında, *Thalia*, Arius'in rakipleri tarafından formunu ve içeriğini türetmesi için verildi ve “akşam yemeği partisi şarkıları” olarak tercüme edilebilir. Thalia, sıklıkla

¹⁴⁵ Dini tasavvurların Asya'dan gelmelerine karşılık, Mısır'dan da İsis ile Serapis'e ibadet âdeti Roma'ya gelmiştir. Serapis burada, eski Mısır' da İsis'in kocası olan Osiris'in yerine geçmiştir. Bu ilahlara tapan cemiyetin, sık bir kurum halinde organize edilen kâhinleri her gün müessir ayinler icra etmişlerdir. Romalıların çoğu esrarengiz takdis ve açılış töreni vasıtasıyla İsis'in sırrına, ilan ettiği ölümsüzlüğe iştirak etmekle uğraşmışlar, insanın dini duygu ve ihtiyaçlarını tatmin eden, resimlerde çok defa Homs çocuğunu kucağına tutar halde tasvir edilen bu ilahe, Roma kadınlarının da dikkat ve sevgisini celbetmeye başlamıştır. Schimmel Annemaria, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yay., İstanbul, Eylül- 1999, s. 76.

¹⁴⁶ Bayle Abbé A., A.g.e., s. 120.

¹⁴⁷ Samuel J. Mikolaski, *Arianism*, New International Dictionary of the Christian Church, Ed. J. D. Douglas Grand Rapids: Zondervan 1974, s. 67.

Arius'un ana ilkelerinin bir açıklaması olarak anlaşılırken, Rowan Williams, bazı duruşlarının diğer Ariusçularla tartışmalı olabileceğini savunuyor.¹⁴⁸

Arianizm de teolojik harman içinde felsefeden yoksun olan kiliseyi İskenderiye düşüncesi, psikoloji, felsefe ile yüz yüze getirmiştir. Zira Arius'un fikirleri Hz. İsa'nın ezeli olup olmadığından yola çıktığı için ezellilik fikrini felsefi ve rasyonel yönlerden yorumlamaya dayanmaktaydı.¹⁴⁹

Arius'un doktrinlerini duyanlar Piskopos Alexander'ı bu dini tutarsızlıklara karşı çıkmıyor diye suçlamışlardır. Ancak piskopos bu düşünceleri zorla değil ikna yoluyla üstesinden gelmenin daha uygun olduğu kanısındaydı. Böylece yanına bazı rahipleri de alarak bu doktrinleri tartışmak için bir toplantı tertip etmiştir. Arius düzenlenen bu toplantıda, Oğul hakkında geliştirdiği kendi tezini savunmuştur. Ancak diğerleri Baba ile Oğul'un aynı öz ve eşit ebedi olduğunu, İsa'nın ezeli olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁵⁰

Alexander'ın başlardaki tutumu uzlaştırıcıydı. Arius'a adil bir duruşma ortamı sağlamakta istekliydi. Ancak daha sonra bunu uygulayamadı. Destek için oy toplamaya başladı ve fikirleri geniş çapta kabul edildi. Alexander'ın partizanları arasında beş İskenderiye piskoposu ve papaz yardımcısı hatta meslekten olmayan da çok sayıda adam vardı.¹⁵¹

Alexander, önce bir partiye daha sonra diğer partiye meyletse de en sonunda Baba ile Oğul'un aynı öz ve eşit ebedi olduğuna inananların yanında saf tutmuştur. Arius'a bu doktrininden vazgeçmesini salık veren Alexander başarılı olamamıştır. Dahası birçok piskopos da Arius'un yanında yer almıştır.¹⁵²

Arius, Alexander'ın doktrinine net bir tavırla ve direkt terimlerle şiddetle karşı çıkmıştır. Arius'a göre "Tanrı'nın Oğlu bir yaratıktır, sonradan yaratılmıştır. Onun var olmadığı bir zaman vardır." O bu sapkın doktrinlerini sadece kilisede değil, aynı zamanda meclislerde ve genel toplantılarda da dile getirmekteydi. Havarilerin

¹⁴⁸ Andy Witchger, A.g.m., s. 5-18.

¹⁴⁹ Nesim Doru, A.g.m., s. 164.

¹⁵⁰ Sozomen, A.g.e., s. 35-36.

¹⁵¹ Nicene and Post Nicene Fathers, Second Series, Ed. Philip Schaff, Newyork, Christian Literature Publishing Co., 1886, s.20.

¹⁵² Sozomen, A.g.e., s. 36.

doktrinlerine sıkı sıkıya bağlı olan Alexander, ilk başta onun hatalarından dolayı onu ikna etmek için itham ve tavsiyelerde bulundu. Ancak çılgın adamı oynadığını ve onun dine saygısızlığını kamuoyuna ilan ettiğini görünce, Tanrı'nın "Eğer sağ gözün günah işlemene neden olursa onu çıkar at."¹⁵³ sözlerine dayanarak onu presbiteryenlikten çıkaracaktır.¹⁵⁴

Alexander, Arius ve onunla hemfikir olan rahipleri kiliseden göndermiştir. Aynı fikri benimseyen presbiteryenler; Aithalas, Achilles, Carpon, Sarmates ve Arius'tur. Euzoius, Macarus, Julius, Minas ve Helladius da aynı fikirde olan papaz yardımcıları idiler.¹⁵⁵

İskenderiye piskoposu Alexander, ilahi doktrinlerin başta gelen savunucusuydu. Adını presbiteryenler arasına yazdıran Arius ise; kutsal metinlerin tefsirinden sorumluydu. Theodoret'e göre, Ruhban sınıfının tüm gücünün Alexander'ın himayesinde olduğunu fark eden Arius, kontrol edilemez bir kıskançlığa bürünmüştür. Bunun sonucunda bu tutkunun tesiri altında anlaşmazlık ve ihtilaf fırsatları aramış, bu hasetliğini kontrol altına alamamıştır. Öyle ki bu hasetlik de, onu Alexander'ın benimsediği "Oğul Baba ile öz bakımından eşittir." Apostolik doktrinine karşı çıkmaya itmiştir.¹⁵⁶

Arius'un bu çıkarımından sonra birçoğu bu soruya kilitlenmiştir. Böylece küçük bir kıvılcımdan bir yangın meydana getirmiştir. İskenderiye kilisesinde başlayan bu itizal tüm Mısır, Libya, Thebe ve diğer illere de sirayet etmiştir. Ve birçok ilahiyatçı Arius'un bu fikrini benimsemiştir. Ancak özellikle (Nicomedialı) Eusebius, onun gayretli savunucusuydu. Alexander, bu yayılımın farkına varınca çok hiddetlenip hemen bir sinod toplamıştır. Arius'u ve onun heretik doktrinini savunan suç ortaklarını aforoz etmiştir.¹⁵⁷

Söz konusu tartışmanın görüşülmesi için Mısır'da birçok yerel konsil toplanmıştır. Ancak ilahiyatçılar arasındaki ihtilaf son bulmaktan ziyade daha alevlenmiştir. Öyle ki tartışmanın vahameti saraya kadar ulaşmıştır. Tam da o dönem

¹⁵³ Matta 5:29.

¹⁵⁴ Theodoretus, A.g.e., s. 4.

¹⁵⁵ Sozomen, A.g.e., s. 35.

¹⁵⁶ Theodoret, A.g.e., s.2-4.

¹⁵⁷ Socrates, A.g.e., s. 24.

(M.S III. yüzyıl) Hristiyanlığın yayılmasının hız kazandığı dönem olduğu için Constantin çok fazla endişelenmiştir. Zira bu doktrin farklılığı tartışmaları Hristiyanlığı kabul etmek isteyenler için caydırıcı bir etken olarak görülmeye başlanmıştı.

Konuyu görüşmek için toplanacak olan ilk genel konsil toplanmadan önce, İskenderiye piskoposu Alexander, Nicomedia'ya (İzmit) geldi ve Cordovalı Hosius ve diğer piskoposlarla toplantı yaptıktan sonra Oğul ile Baba'nın aynı özden olduğuna ve Arius'un afroz edilmesi gerektiğine onları ikna etmiştir. Bundan kısa bir süre sonra da ilk genel konsil toplanmıştır.¹⁵⁸

İmparator, Arius'u ve Alexander'ı tartışmayı başlattıkları için açık bir şekilde suçladı. Kendi aralarında halledebilecekleri bu tartışmayı kilisenin dışına taşıyıp halka kadar yansıttıkları için İmparator ne denli kızdığını belirten bir mektup göndermiştir. Onları tek bir fikirde birleşmeleri ve münakaşalarına tamamen bir son vermeleri için sertçe uyarmıştır. Bu konunun derhal çözülmesini isteyen imparator, inancı, erdemliliği ve doğruluğa olan sadakatiyle bilinen Cordova Piskoposu Hosius'u¹⁵⁹ konuyla alakadar olması için vekil tayin etmiştir.¹⁶⁰

323 yılında Hosius, önce bu ihtilafı sonlandırmak için İskenderiye'ye ulaşmıştır. Ancak çabaları sonuçsuz kalmıştır. Daha sonra da Constantin kendi yazdığı mektubu onlara ilemesi için yine Hosius'u göndermiştir.¹⁶¹ Constantin, Cordovalı Hosius ile Arius ve Alexander'a bir mektup göndererek Alexander ve Arius arasındaki ihtilafı sonlandırma düşüncesindeydi. Ancak ihtilafı dindirmeye İmparator'un mektubu yeterli gelmemiş hatta bu çekişme daha da hararetlenmiştir.¹⁶²

Fatih en yüce Augustus Constantinus'tan, Alexander ve Arius'a:

“Konunun neyden kaynaklandığı bilgisi bana ulaştı. Farklılıklarınızın kaynağını ve temelini tam olarak inceledikten sonra, pek önemsiz bir nitelikten kaynaklandığını ve böyle hiddetli bir çekişmeye değmeyeceğini gördüm. Bu yüzden ikiniz de birbirinize eşit bir şekilde müsamaha

¹⁵⁸ Philostorgius, A.g.e., s. 433.

¹⁵⁹ Cordoba piskoposu Hosius, o dönemde Hristiyanlıkla ilgili işlerde Constantin'in danışmanlığını yapıyordu. Norwich J.J, A.g.e., s. 49.

¹⁶⁰ Socrates, A.g.e., s. 29

¹⁶¹ J.J Norwich, A.g.e., s. 49.

¹⁶² Henry Melvill Gwatkin, A.g.e., s. 9.

göstermeniz ve meslektaşınızın size haklı olarak verdiği öğüdü dikkate almanız gerekiyor. Nedir bu öğüt? Bu tarz sorular sormak da, ortaya atıldığında bunları cevaplamak da yanlıştır. Zira kanunsuz bir otorite tarafından men edilmiş, kötüye kullanılmış bir serbestliğin sonucunda ortaya çıkan kavgacı bir ruh tarafından önerilen tartışmanın amaçları, bizim düşüncelerimize teslim edilmeli ve alelacele herkese açıklanmamalıdır. Zira bu tür karmaşık meseleleri anlayıp layıkıyla açıklayacak kişilerin sayısı çok azdır.”¹⁶³

2.3. İznik (Nicea) Konsili

“Bana göre Tanrı’nın kilisesindeki her fitne, savaş kadar tüyler ürperticidir ve sona erdirilmesi ondan da zordur. Netice itibarıyla, buna hiçbir şeye olmadığım kadar karşıyım.”¹⁶⁴

Karışıklık yayılınca, Constantin, İznik’te bir konsil toplamıştır. Her ülkeden kilisenin seçkin adamlarının kararlaştırılan günde orada olmalarını buyurmuştur. Kudüs’ten (Jerusalem) Macarius, Antakya (Antioch) kilisesine başkanlık eden Eustathius ve İskenderiye piskoposu Alexander da katılacak olanların arasındaydı. Roma piskoposu Julius ise, ilerlemiş yaşından dolayı katılamamıştır. Ancak, kendisini temsilen kilisesinden Vicentius’u göndermiştir. Katılacak olan din adamlarının çoğu bilgelikleri, faziletleri, literatür hakkındaki bilgileriyle ünlenmiş kişilerdi. Yaklaşık üç yüz yirmi piskopos katılım sağlamıştır.¹⁶⁵

Avrupa, Asya, Afrika’dan birçok seçkin din adamı toplanmıştır. Katılanlardan piskopos olanların sayısı üç yüzü geçmekteydi. Presbiteryen, diyakoz, rahip yardımcısı (acolyte) ve diğerlerinin sayısı da sayılamayacak kadar çoktu. Din adamlarına ek olarak akıl yürütme konusunda uzman ve kendi partisini savunmaya istekli kilise dışından da birçok kişi katılmıştır.¹⁶⁶

¹⁶³ Socrates, A.g.e., s. 29.

¹⁶⁴ Büyük Constantin’in İznik Konsili açılış konuşmasından. J.J. Norwich, A.g.e., s.47.

¹⁶⁵ Sozomen, A.g.e., s. 39.

¹⁶⁶ A.g.e., s. 31.

Hristiyanlık ciddi anlamda teolojik tartışmaların odağı olmuştu. İsa Mesih'in tabiatının sırrı meselesi kiliselerde yorumlanmaya başlamıştı. İsa Mesih salt bir kurtarıcı mıdır? İsa Mesih'in tabiatında Tanrısallık var mıdır? İsa Mesih ve Baba Tanrı aynı özden mi gelmektedir? Tüm bu sorular kiliseler arası teolojik bir furyaya dönüşmüş ve kiliseleri kamplaşmaya itmiştir. Öyle ki din adamları birbirlerine ağır ithamlarda bulunmuşlardı.¹⁶⁷

Socrates'e göre, ne Arius ne de Alexander söylemlerini yumuşatmıştı. Din adamları arasında bitmeyen bir çekişme yaşanmaktaydı. Dahası zaten kilisede Hamursuz Bayramı'yla (Fısıh Bayramı)¹⁶⁸ ilgili din adamları arasında sadece doğuda devam eden bir ihtilaf yaşanmaktaydı.

Anlaşmazlık, bayramın Yahudi adetlerine daha uygun olarak benimsenmesinden kaynaklanmaktaydı. Bir kısım Yahudi adetlerini benimserken; bir kısım da dünya genelindeki Hristiyanların kutlama tarzını benimsemişlerdir. Ancak bayramdan kaynaklanan tartışma her ne kadar müşterek kutlama birliğini bozsa da onların birliğini bozmaya engel olmamıştır. Bu nedenle Constantin, kilisenin bu iki sebepten ihtilafa düşmüş olduğunu fark edince kendisini konsil toplamaya mecbur hissetmiştir.¹⁶⁹

Eusebius; Theognis ve Maris'le birlikte Arius'un görüşlerini desteklemiştir. Mısır'dan Alexander, yardımcısı ve halefi Athanasius ile birlikte katılmışlardır.¹⁷⁰ İskenderiye Kilisesi'nden diyakoz olan Athanasius onların görüşlerine şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁷¹

Constantin, konsilde her iki partiyi de sabırla dinledi. İki tarafın da görüşlerini dikkatlice inceledi. En zorlu muhalifleri bile yavaş yavaş uzlaşmaya ikna etti. İyi konuşanları yücelterek hepsini birlik olmaya davet etti. Sonunda hepsini tek bir akılda

¹⁶⁷ Mehmet Çelik, *Fener Patrikhanesi'nin Ökümenik İddiasının Tarihi Seyri*, İzmir, Akademi Yay., 2000, s. 16.

¹⁶⁸ Fısıh Bayramı Yahudilerin Hz. Musa'nın önderliğinde Mısır'dan çıkışlarının, buradaki esaretlerinden kurtulmalarının ve çöldeki seyahatleri esnasında mayasız ekmek yemelerinin anısına kutlanmaktadır. İsrail'de yedi gün İsrail dışında sekiz gün kutlanan bu bayram Nisan Ayının on beşinci gününde başlamaktadır. Şevket Özcan, Yahudilikte Pesah (Fısıh) Bayramı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11 Sayı: 61, 2018, s. 1206.

¹⁶⁹ Socrates, A.g.e., s. 31.

¹⁷⁰ H. M. Gwatkin, A.g.e., s. 9.

¹⁷¹ Socrates, A.g.e., s. 32-33.

birleştirmeyi başarana kadar kademe kademe onları ikna etti.¹⁷² Hatta bazen de orada bulunanları etkilemek amacıyla Latince yerine Yunanca konuştu.¹⁷³ Ve sonunda aşağıdaki kredo üç yüz on sekiz piskopos tarafından kabul edilip taahhüt edildi:

*“Biz, her şeye gücü yeten, görünür ve görünmez her şeyin yaratıcısı, tek Tanrı’ya, Kâdir-i mutlak Baba’ya inanırız. Ve Tanrı’nın Oğul’u olan, doğurulmuş, Baba’nın özünden (homoousios), Tanrı’dan Tanrı, ışıktan ışık, gerçek Tanrı’dan gerçek Tanrı, yaratılmamış doğurulmuş, Baba ile aynı özden, kendisi sayesinde yeryüzündeki ve gökyüzündeki her şeyin vücut bulduğu yegâne Rab, İsa-Mesih’e inanırız ki; bizim ve kurtuluşumuz için aşağı inerek enkarne olmuş, insan suretine bürünmüş, acı çekmiş, üçüncü gün yeniden dirilmiş, cennete yükselmiş, ölüleri ve dirileri yargulamak için gelecektir: Ve (biz aynı şekilde) Kutsal Ruh’a da inanırız. Katolik Kilise, Oğul’un var olmadığı bir zaman vardır; doğrulmadan önce yoktu, yoktan yaratılmıştır diyenler veya Tanrı’nın Oğlu farklı bir özendir; ya da yaratılmış veya değişebilen bir tabiata sahiptir diyenleri, aforoz eder.”*¹⁷⁴

İznic kredosunun anahtar sözcüğü *homoousios* (aynı öz), Constantin’in de desteğiyle kredoya dahil edilmiştir. Elbette bu sözcüğün kredoya girişi Arius’un da cezasının kesilmesi demektir. Çünkü fitili ateşleyen asıl konu Arius’un Tanrı ve oğul arasındaki aynı özlük meselesini kabul etmeyiştir ve İsa Mesih’in sonradan yaratıldığı meselesiydi.¹⁷⁵

Arius taraftarları (Eusebius da dâhil olmak üzere) istemeyerek de olsa kredoyu imzalamayı kabul etmişlerdir. Arius birkaç yandaşıyla beraber resmen aforoz edilmiştir. Kendi yazdığı eserlerin de yakılmalarına karar verilmiştir. Ayrıca İskenderiye’den sürgün edilmiştir. İlk ekümenik konsil sona ermesiyle Constantin rahat bir nefes

¹⁷² Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine by Eusebius Pamphilius, Ed. Philip Schaff, New York, Christian Literature Publishing Yay., 1890, s. 667.

¹⁷³ J.J. Norwich, A.g.e., s. 50.

¹⁷⁴ Socrates, A.g.e., s. 35.

¹⁷⁵ J. J. Norwich, A.g.e., s. 50.

almıştır. Zira hem iman itikadı hususunda bir birlik sağlamış hem de kendisini bu vesileyle en yüksek dini otorite ilan etmişti.¹⁷⁶

Sadece beş piskopos, kredoda geçen aynı öz (*homoousios*) ifadesine karşı çıkarak bu kredoyu kabul etmemiştir. Bunlar ise; İzmit (Nicoedia) piskoposu Eusebius, Theognis of Nice, Maris of Chalcedon(Kadıköy), Theonas of Marmarica, and Secundus of Ptolemais (İsrail'in kuzeyinde antik bir kent)'tir.

Philostorgius'a göre Ptolemais piskoposu Secundus ve Marmarica piskoposu Theonas "Aynı öz" ifadesine karşı çıkarak kredoyu reddetmişlerdir. Onların haricinde tüm piskoposlar İznik Kredosu'nu imzalamışlardır. Arianist grup, Nicomedialı Eusebius, Nicealı Theognis, Calcedonlu Tharis gibi piskoposlar inanmasalar da farklı bir amaç için kredoyu imzalamayı kabul etmişlerdir.¹⁷⁷ Fikrinden vazgeçmeyen Secundus sürgüne giderken, Eusebius'a cezadan kaçmak için kredoyu imzaladığını ancak yine de bir yıl içinde onun da sürgüne gideceğini söylemiştir. Sonuçta öyle de olmuştu

İznik Konseyi'nin Arius'a göre olumsuz kararı Arius'un stratejisini önemli ölçüde değiştirmesini sağladı. Görüşlerini gerçekten değiştirmeden, olabildiğince Ortodoks olarak seslendirmek için dilini rafine etmeye çalıştı. Yanlış anlaşıldığını ve yanlış tanıtıldığını söyledi. Hatta zaman zaman İznik Konsili ile büyük bir anlaşmazlığı olmadığını iddia etti. Aralarındaki farkın çok az olduğunu iddia ettiyse de aforozdan kurtulamamıştır.¹⁷⁸

Konsil'de alınan kararla nihayet Arius aforoz edilmiştir. Aforoz edilen Arius önce Filistin'e oradan da Nicomedia'ya (İzmit) gitmiştir. Doğu Roma İmparatoru Lucinius'un başkenti Nicomedia'da Arius'a eski bir dostu Eusebius arka çıkmıştır. Bu durum üzerine Doğu başkenti Nicomedia ile Alexandria arasında çekişmeli bir bildiri trafiği başlamıştır.¹⁷⁹

¹⁷⁶ J.J. Norwich, A.g.e., s. 51.

¹⁷⁷ Philostorgius, *The Ecclesiastical History, A History Of The Church*, Londra 1855, s. 433.

¹⁷⁸ John Mac Arthur, *How Arianism Spread After the Council Of Nicea*, Nashville: Nelson, 2007, s. 111-113.

¹⁷⁹ Turhan Kaçar, A.g.m., s. 189.

Aforoz edildikten sonra İskenderiye'den ayrılan Arius, önce davasını destekleyen Caesarea (Kayseri) piskoposu Eusebius'un yanına oradan da Nicomedia (İzmit) piskoposu Eusebis'un yanına gitmiştir. (Nicomedia ve Caesarea piskoposlarının her ikisini adı da Eusebius'tur.) Hem Caesarea hem de Nicomedia (Kayseri ve İzmit) piskoposlarının desteğiyle daha da güç kazanarak Mısır'a gidip eski görevinin iadesini istemiştir. Alexander'ın bu talebi reddetmesi üzerine tartışma daha da kızışmıştır.¹⁸⁰

Elbette, Arian sapkınlığı hiç de önemsiz bir konu değildi. Tanrı olan Mesih ile sadece yaratılmış bir varlık olan sahte bir Mesih arasındaki fark, ilahiyatın her alanında muazzam bir öneme sahiptir. İznik Konsili'nin önemi sadece teslis doktrininin şeklini alması ve bir karara bağlanması değildir. Aynı zamanda Constantin'in emriyle toplanması ve devlet otoritesinin dini bir anlaşmazlığa direkt müdahil olmasıdır. Constantin, sorunu bir karar bağlayarak dini otorite olduğunun da mesajını açıkça vermiştir.¹⁸¹

Arius görüşünü savunmaya, aforozunu protesto etmeye ve tartışmaların alevlerini körüklemeye devam etmiştir. Anlaşmazlık siyasetini kendi lehine çevirmeyi başardı. İznik'ten sonraki iki yıl içinde Constantin, konsey tarafından kabul edilen sert tutumun bir hata olduğu sonucuna varmıştı çünkü bu konuya gerçekten çözüm getirmemişti. Arius taraftarları için af ilan etti ve affını uygulamaya çalışmak için sadık piskoposlara karşı muazzam politik nüfuzunu kullandı.¹⁸²

İmparator nihayet vaftiz edildiğinde, ritüeli yapan bir Arian piskoposuydu. İznik'ten sonraki on yıl içinde, Arius'un doktrinine olmasa da ona karşı sempati duymaya başlanmıştı. İznik'ten on bir yıl sonra Arius aniden öldüğünde bile doktrininin popüler sempatisi maya gibi yayılmaya devam etti.¹⁸³

Arianizm kariyerine kısmen Hristiyanlığın bir teorisi olarak kısmen de Tanrı'nın Oğlu anlayışına karşı felsefenin doğudaki tepkisi olarak başlamıştı. Aşağı yukarı altmış yıl boyunca bu fırtınalı tartışma devam etmiştir. İmparatorluk tarafından en son

¹⁸⁰ J.J. Norwich, A.g.e., s. 49.

¹⁸¹ Paul Lemerle, A.g.e., s.26.

¹⁸² John Mac Arthur, A.g.e., s.111.

¹⁸³ John Mac Arthur, A.g.e., s. 111.

reddedildiği zaman, Kuzey ulusları arasındaki dönüşüme geri dönmüştür. Mücadele tümüyle üç yüz yıl boyunca tarihte hiç görülmemiş bir genişlikte devam etmiştir.¹⁸⁴

Konsili özetlemek gerekirse, Arianizm Hristiyanlık dünyasınınca oy çokluğuyla kesin olarak kınandı. Bu heretik doktrinin yeniden ortaya çıkması için yaklaşık bir otuz yıl geçmesi gerekecekti. Arisu'un sürgüne gönderilmesi Constantin'in kararı olsa da bunun büyük payı İskenderiyeli Alexander'ın baş yandaşı ve yardımcısı Athanasius ve taraftarlarına aitti.¹⁸⁵

İznik Konsili, bir nevi Hristiyan dünyasının evrensel olarak yeniden değerlendirilmesi idi. Arianizm de bu yeniden değerlendirme konsilinde başarısızlığa uğramış görünüyordu. Ancak yarım asırdan fazla bir süre savaş baltasını elden bırakmadı. Konsil kararının bu kadar kesin ve net olduğu halde Arianizm tartışmasının devam edecek olmasının sebebi de Gwatkin'e göre kilisenin inancı asla Arianist değildir ancak tam olarak inandıkları şey İznik kararı da değildir. Hem Doğu'da hem de Batı'da hâkim düşünce, muhafazakârlık addedilen değişimin sevilmemesiydi. Ancak Doğu'da heretikklik Rabb'in beşeriyeti üzerineydi.¹⁸⁶

Arius taraftarlarının görüşü ve Athanasius ve taraftarlarının görüşünü kısaca özetlemek gerekirse, şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır.

Arius ve Arius taraftarları:	Athanasius ve İznik Kredosu :
Oğul Baba'yla benzerdir. (359)	İsa Mesih'in Baba ile özleri birdir. (325)
O doğurulmadan ya da yaratılmadan öncesinde (bir zamanda mevcut değildir.) yoktur. (319)	Bu söylem tamamen yanlıştır.(325)
Tanrı ebediyetten önce Baba olmuştur.	Her kim İsa'nın olmadığı bir zaman vardır der ise; kilise onu aforoz eder. (325)
Oğul bir yaratılmış olarak onun neslinden öncesinde yoktur. (320)	Her kim ki o bir yaratılmış derse; kilise onu aforoz eder. (325)
Tanrı'nın başlangıcı yoktur ancak Oğul bir başlangıca sahiptir. (319)	Tanrı, ne düşünce ne de bir zaman aralığı yoluyla Oğul'dan önce gelemez. Daima Tanrı, daima Oğul (vardır). (319) ¹⁸⁷

¹⁸⁴ H. M. Gwatkin, A.g.e., s. 1.

¹⁸⁵ A.g.e., s. 19.

¹⁸⁶ A.g.e., s.19.

¹⁸⁷ Jan Garret, *The Early Unitarians*, Nisan, 2007, <https://people.wku.edu/jan.garrett/arius.htm>.

İzник Konsili hem teolojik açıdan hem de idari açıdan önem teşkil etmektedir. Hristiyan dünyasının ilk genel toplantısıdır. İsa Mesih'in tabiatı İznik'te imzalanan kredoyla kesinleşmiş ve başta Arianizmi ve tüm heretik akımların aforoz edileceği kararına varılmıştır.¹⁸⁸ Kilise bu kredoya kesinlikle uymak zorundadır. Ancak İznik Konsili Arianizmi bastıramadığı gibi Arianizmin Cermen halkları arasında 7. yüzyıla kadar yaşamasına da engel olamamıştır.¹⁸⁹

İdari açıdan ise önemi ise kiliselerin organizasyonu meselesidir. Constantin dini kurumların kontrolünü daha iyi sağlayabilmek için eyalet modelini kiliselere de uyarlamışlardır. Örneğin imzalanan bu kredoyla Roma, İskenderiye ve Antakya ekümenik patrikhane konumuna getirilmiştir.¹⁹⁰

2.4. Konsil Sonrası Arianizm

Constantin'in kız kardeşi Constantia, Arius'un doktrinlerini özümsemiş bir rahip tarafından eğitilmişti. Rahip her ne kadar bu konudaki fikirlerini açıkça belli etmese de Constantia ile baş başa sohbetlerinde Arius'un haksız yere suçlandığını ve ona çamur atıldığını dile getiriyordu. Eşi öldükten sonra Constantin kız kardeşi üzerine titriyor ve onu elinden geldiğince teselli etmeye çalışıyordu. Constantia, zamanla fikirlerini benimsemiş olduğu rahibi imparatora takdim etti. Onu koruma adına alması için yalvardı. Constantin ise, kız kardeşinin bu ricasını reddetmedi.¹⁹¹

İmparator, kredoyu kabul ettiklerini yazılı olarak beyan etmelerini istemiş ve bunu yaptıkları takdirde eski yerlerine dönebileceğini bildirmiştir. Arius da hem kredoyu tamamen kabul etmeyen hem de tamamen zıt düşmeyen bir mektup yazmıştır. İmparator bunun karşılığında, onları yakın zamanda toplanılacak olan Kudüs Konsili'ne göndermiş ve oradan çıkan sonuçla hareket edeceğini söylemiştir. Toplanan konsilde

¹⁸⁸ Şükran Yaşar, "Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri", Yeni Türkiye, 60. Sayı, 2014. s. 2-4.

¹⁸⁹ Roberts, A.g.e., s. 109.

¹⁹⁰ Mehmet Çelik, Fener Patrikhanesi., s.20.

¹⁹¹ Theodoret, A.g.e., s. 91.

Ariusçuların lehine karar vermişlerdir.¹⁹² İznik konsilinden hemen sonra 328'de, Arius sürgünden geri çağırılmıştır. Kısa süre sonra da Eusebius (Nicomedialı), Theognasis (İznik), kilisedeki konumlarına geri alınmışlardır.¹⁹³

Konumlarını tekrar elde eden Arius yanlıları başta Eusebius ve Theognasis olmak üzere güçlü bir grup oluşturmuşlardır. İçerisinde Ariusçu olmayan ancak daha önce belirttiğimiz gibi İznik kredisundan hoşnut olmayan kişiler de vardı. Ancak grup içerisinde inisiyatifleri ellerinde bulunduran yine Ariusçular ve Eusebiusçular olarak adlandırılıyorlardı.¹⁹⁴

Constantin ölmeden hemen önce, imparatorluğu oğulları arasında paylaştırdığını içeren bir vasiyet yazdı ve bunu büyük oğlu Constantius'a vermesi için söz konusu rahibi görevlendirdi. Zira büyük oğlu mesafe olarak diğerlerinden daha yakındı. Ve en önce Constantius'un geleceğini biliyordu. Constantius gelince, rahip vasiyeti oğluna ilettili ve her fırsatta ona yakın olmaya çalıştı. Theodoret'e göre büyük Constantin'in oğlu akli zayıf ve kolay yönlendirilebilirdi. Zira rahibin bunu fark edip her fırsatta Kutsal Metinde bile geçmeyen "*consubstantial*" (aynı öz) ifadesinin kiliseler arası tartışmaya ve bölünmelere neden olduğundan bahsetmesi uzun sürmemişti.¹⁹⁵

Bu arada Alexander'ın İznik Konsili'nden beş ay sonra ölümü üzerine Athanasius, onun halefi olmuştur. Alexander ölmeden hemen önce Athanasius'u tahtının varisi olarak belirlemiştir. Her ne kadar Athanasius bu görevde istekli olmasa da Alexander'ın ısrarcı tavırları onu ikna etmeyi başarmıştır.¹⁹⁶ Athanasius'un bu dik duruşu Ariusçuların açık hedefi olmasına sebep olmuştur. Ariusçular uzun süre Athanasius'u sürgüne göndermek amacıyla çeşitli entrikalar çevirmişlerdir. Bu entrikaların çoğalması haliyle Constantin'i hayli rahatsız ettiğinden İmparator, 335 yılında Tyre sinodu'nun toplanmasını istemiştir.

Athanasius'un Alexander'a ve İznik Konsili kredisuna bağlılığıyla ün saldığı için Arian taraftarları arasında tehdit unsuru olarak algılanmıştır. İlk etapta Eusebius,

¹⁹² Sozomen, A.g.e., 98.

¹⁹³ Sozomen, A.g.e., s. 73.

¹⁹⁴ Bilal Baş, A.g.e., s.177.

¹⁹⁵ Theodoret, A.g.e., s. 91.

¹⁹⁶ Sozomen, A.g.e., s. 73.

Ariusçuları cemaate tekrar kabul ettirmek için Athanasius'a çeşitli mektuplar yollamıştır. Ancak Athanasius'un kesin tavrı karşısında onu ikna edememiştir.¹⁹⁷

Eusebius (Nicomedialı) ve partizanları imparatora gidip Athanasius hakkında iddialarda bulunmuşlardır. Hatta yanlarında Theognis, Maris, Theodore, Valen ve Ursasius gibi piskoposları da şahit olarak getirmişlerdir. Sozomen'e göre piskoposlar Athanasius'un kutsal kâseyi kırdığını ileri sürmüşlerdir. Sonunda bu iftiraları işe yaramış ve İmparator Athanasius'un cezasını kesmiştir. İmparator ya onların sözlerine inandığından ya da Athanasius'un gitmesiyle piskoposlar arasında birlik sağlanacağını düşündüğünden onu Tyre'a sürgüne göndermiştir.¹⁹⁸

Rahip, Arius doktrinlerinin lehine konuşmalarının yanı sıra Athanasius'un da aleyhinde birtakım söylemlerde bulunuyordu. Öyle ki sonunda zayıf akıllı İmparator, Athanasius'u ikinci sürgününe göndermeye ikna olmuştu.¹⁹⁹

Athanasius, iki yıl dört ay Tyre'da geçirdikten sonra İskenderiye'ye geri dönmüştür.²⁰⁰ Bundan sonraki yıllarda ise Athanasius'un yine başa geçen imparatorların inancı doğrultusunda bir dizi sürgüne yollanıp affedilecektir. Constantin döneminde başlayan Athanasius sürgünleri ve geri dönüşleri gerek imparatorların siyasi çıkarları gerekse dini inançlarıyla paralellik göstermiştir. Elbette Arius da aynı kaderi paylaşmıştır. İmparator ve yakınlarının Arius doktrinlerine bakış açısı ile Arius'un iniş çıkışları da kaçınılmaz olarak paralellik göstermiştir.

Constantin'in 337'de ölümünden sonra, II. Constantin, Constans ve Constantius Augustus unvanıyla imparatorluğu birlikte yönetmeye başlamışlardır. Batı kısmını Constans ve Constantin'e²⁰¹ Doğu Roma'nın hâkimiyeti ise Arius yanlısı Constantius'a verilmişti. Diğer kardeşlerinin aksine Arius taraftarı Constantius, kısa bir süre sonra kardeşlerinin savaşlarda ölmesiyle tek başına iktidara kavuşmuştur. Putperest inancına

¹⁹⁷ A.g.e., s. 77.

¹⁹⁸ A.g.e., s. 95-96.

¹⁹⁹ Theodoret, A.g.e., s. 91.

²⁰⁰ Theodoret, A.g.e., s. 90.

²⁰¹ Sozomen, A.g.e., s. 104.

da karşı olan İmparator hem İznik yanlılarını hem de putperestleri karşısına almıştı.²⁰² Kaçınılmaz olarak da ilk işi sürgünde olan arianist grupları geri çağırmak olmuştur.²⁰³

337’de sürgünde olan Athanasius, Marcellus gibi piskoposlar Constantius’un tahta çıkmasıyla beraber eski konumlarına ve yerlerine kavuşmuşlardır. Diğer taraftan o dönemde İstanbul piskoposluğu yapan Nicomedialı Eusebius ise, Athanasius’un gelmesini hazmedemeyip tekrardan onu sürgüne gönderecek girişimlerde bulunmuşlardır. 339 yılında da ikinci kez sürgüne yollanan Athanasius bu kez Roma Piskoposu Julius’tan yardım istemiştir. 340 yılında Roma’da düzenlenen bir konsilde Athanasius temize çıkmıştır.²⁰⁴

Piskopos Julius, yardımını reddetmeyerek konuyu halletmek adına Ariusçuları, toplayacağı konsile çağırmıştır. Konsil kararının aleyhlerinde olacağını bilen Ariusçular M.S. 340 yılında toplanan Roma Konsili’ne katılmamışlardır. Konsilde piskopos Julius, Athanasius’un suçsuz olduğunu ilan etmiş ancak karşı taraf kabul etmediği için Athanasius’un sürgünü devam etmiştir.²⁰⁵

Roma konsilinden hemen sonra Constantius, Antioch’a (Antakya) gitmiştir. Oraya babası Constantin zamanında yapımına başlanmış ancak kendisinin tamamlattığı görkemli ve güzel bir kilisenin açılışı için gelmiştir. İmparator’un Antakya’da olması, Arius yanlılarının bir konsil toplaması için bulunmaz bir fırsattı. Nitekim öyle de oldu fırsatı kaçırmayan Arius yanlıları, doktrinel açıdan önemli olan bu konsili doksan yedi piskoposun ve bizzat Constantius’un katılımıyla 341 yılında gerçekleştirmişlerdir. Her ne kadar kilise açılışı adı altında toplansalar da konsilin toplanma amacı piskoposlar için İznik Konsili kararlarını feshetmekti.²⁰⁶

Antakya Konsili’nde piskoposlar ne Arius taraftarlarını ne de İznik taraftarlarını küstürmemek adına meşhur tartışmalı ifade “*consubstantial*” (aynı öz) teriminden kaçınarak bir kredo ortaya sunmuşlardır. Kredo’ya göre; “*Oğul, Baba ile dir, O doğurulmuştur, Tanrı’dır ve her şeyden önce var olmuş, bedenleşmiştir. (The son is with the father, he is the only begotten one, he is god and existed before all things, he took*

²⁰² Vasiliev A.g.e., s. 82.

²⁰³ Bilal Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi olarak Aryüsçülük*, s. 72.

²⁰⁴ Theodoret, A.g.e., s. 93.

²⁰⁵ Bilal Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi olarak Aryüsçülük*, s. 72.

²⁰⁶ Sozomen, A.g.e., s. 111.

flesh upon him, and full filled the wills of his Father.)” Kredoda Oğul’un baba ile aynı özden olup olmadığı konusuna özellikle değinilmemiştir.²⁰⁷

Roma Konsili ile istediği sonucu alamayan Athanasius ise, Batı’nın hükümdarı Constans’a giderek haksızlığa uğradığını dile getirmiştir. Bunun üzerine kardeşi Constantius’a mektup yazan Constans, doğu ve batı piskoposların iştirak edeceği bir konsil düzenlenmesini istemiştir. 343 yılında batıdan doksana altı; doğudan ise sayılamayacak kadar çok piskoposun katılımıyla²⁰⁸ Sardica Konsili toplanmıştır. Oğul’un Baba ile aynı özden olduğunu dile getiren Sardica Konsili tartışmaları sonlandırmadığı gibi Athanasius’un üçüncü kez sürgününe yol açmıştır.²⁰⁹

Constantin’in ölümünden sonra, Constantius’un da desteğini alacak olan Eusebius (Nicomedia) ve Theognis (Nice) bulunmaz bir fırsat yakaladıklarını düşünüp “*aynı öz*” (consubstantiality) ifadesini egale etmek ve Arianizmi tanıtmak için büyük bir çaba içerisine girmişlerdir.²¹⁰ 353 yılında Constantius’un tüm imparatorluğun yegâne hâkimi olmasıyla 361 yılında ölümüne kadar Arianizm etkisini güçlü bir şekilde hissettirmiştir.²¹¹

357 yılına gelindiğinde ise, kendilerini nüfuzlu gören Ariuşçular, kendi aralarında bölünmelere neden olacak radikal bir kredo yayınlamışlardır. Theodoret’e göre kredo şöyledir:

“Biz, bir Baba Tanrı’ya, O’nun biricik Oğlu Rabbimiz İsa Mesih’e inanırız. Ancak tüm dünyada vaaz edildiği üzere iki Tanrıya kulluk mümkün değildir. Baba ezeldir, görünmezdir ve er yönden Oğul’da üstündür. Oğul ise, diğer yaratılmışlar gibi ona bağımlıdır. Oğul Baba’da keyfiyeti bilinmez şekilde doğmuş, gerçek Tanrı’dan gerçek Tanrı’dır. Daha sonra bedene girmiş ve beşeriyeti ile acı çekmiştir. ‘osia’ ‘homoousius’ gibi terimler hem Kutsal Metinlerde yoktur hem

²⁰⁷ A.g.e., s. 111

²⁰⁸ H. M. Gwatkin, A.g.e., s. 33.

²⁰⁹ Bilal Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi olarak Aryüşçülük*, s. 74.

²¹⁰ Socratess, A.g.e., s. 81.

²¹¹ Bilal Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi olarak Aryüşçülük* s. 75.

*de kutsal doğumun bilinmez olmasından dolayı kullanılmamalıdır.”*²¹²

Bu bölünmeden de üç farklı görüş ortaya çıkmıştır: Semi-Arianlar, Anomeonlar (Anomoeons) ve Homeanlar (Homoeans).²¹³

- *Homoousians- Son is of the same substance as the Father- Oğul, Baba ile benzer özdür.*
- *Homoiousians- Son is of similar substance to the Father- Oğul, baba ile aynı Özdür.*
- *Homoeans- the Son is of likeness to the Father- Oğul Baba'nın suretidir.*
- *Anomoeans- the Son is unlike the Father- Oğul, Baba'ya (öz bakımından) benzemez.*²¹⁴

Semi-Arianların lideri Ankaralı piskopos Basil'dir (336-360). Onlar, bazı çağdaş ilahiyatçıların aşırı Arianizmine karşı çıkmaktaydılar ve Athanasius tarafına meyilli idiler. İznik Konsili'nde kriz yaratan *Homoiousios* yani Tanrı ile benzer öz ifadesini kabul ettiler. Athanasius da bu ifadeyi kabul etmelerine ılımlı bakmıştır.²¹⁵

Anomeonlar ismi “anomoios” kelimesinden gelmekteydi çünkü kelimenin anlamı “benzer” (unlike) di. İskenderiye'de bir diyakozun görüşüne karşılık başlayan bir hareketti. Onlara göre İsa her yönüyle Tanrı'ya benzerdi. İsa tüm yaratılanlar içinde tek ve ilk yaratılmıştı.²¹⁶

Homeanlar ise, uzlaşma savunucuları olarak öne çıkmıştı. Onların parolaları “like” (benzer) idi ancak terim radikal bir belirsizlik ifade etmekteydi. Caesarea piskoposu Acasius liderliğinde ortaya çıkmıştı. Arianizmin zaferi görüntüdeydi çünkü doktrinel olarak bölünmeye başlamıştı.²¹⁷

²¹² The Nicene And Post-Nicene Fathers Of The Christian Church, *Athanasius: Councils Of Ariminum And Seleucia*, Ed.Philip Schaff II. Seri, Londra, Ts., s. 477

²¹³ S. Herbert Mellone, *Leaders Of Early Christian Thought*, Lindsey Yay., Londra, 1954, s.135.

²¹⁴ A.g.e., s. 8.

²¹⁵ S. Herbert Mellone, A.g.e., s.135.

²¹⁶ A.g.e., s. 135.

²¹⁷ A.g.e., s. 136.

361 yılında pagan eğitimi almış ve Hristiyanlığa karşı olumsuz bir bakış açısına sahip Julian (361-363) tahta geçtiğinde ise, Hristiyanlık gerileme dönemine girmiştir. Putperestliği yeniden canlandıran Julian Apostat²¹⁸ Arianist tartışmada tarafsız kalmıştır. Hristiyanlığa karşı takındığı olumsuz tavırla söz konusu tartışmaları alevlendirmek için sürgünde olan bütün piskoposları geri çağırmıştır.²¹⁹ Julian'ın saltanatı kısa sürmüş ve 363 yılında imparatorluğun hâkimiyeti Valentinian ve kardeşi Valens'e geçmiştir.

Batı'nın hâkimi Valentinian, İznik kredosu yanlısı iken; Doğu'dan sorumlu Valens tam tersine Arianizm yanlısı idi. İmparatorluğun bu dönemi Homoeanları zirveye taşıırken, diğer taraftan Ariusçuların sonunu hazırlamıştır. Valens, homoeanları verdiği destekle dini birliği sağlamayı planlamıştır. Daha önce belirttiğimiz üzere Julian'ın sürgüne gönderdiği piskoposları Athanasius hariç tekrar sürgüne göndermiştir.²²⁰

Valens'in halefi Theodosius onun aksine Ortodoks yanlısı idi ve bu kez de Ariusçuların sonu gelmişti.²²¹ I. Theodosius İznik Kredosu yanlısı bir piskopos tarafından yetiştirilmiş olduğu üzere dini tavrını da Ariusçuluğa kesinlikle karşı çıkararak koyuyordu. İmparatorluğa adım atar atmaz da Arius yanlısı tüm ilahiyatçıları Constantinapolis'ten kovarak bütün kiliseleri İznik Konsili yanlısı din adamlarıyla doldurdu. Öyle ki Arius konusundaki fikrini resmileştirmek için 381'de bir ferman yayınlamıştır. Yayınlanan bu fermanla ancak ve ancak İznik Konsili'nde imzalanan teslis kredosunu benimseyenler kendilerine Hristiyan diyebileceklerdir. Ariusçuların ve diğerlerinin de heretik olduğu kabul edilecektir. Yine aynı fermanla heretiklerin evlenme hakkı ve bazı vatandaşlık haklarından da men edilmişlerdir.²²²

373'te Athanasius'un ölümüyle yerine geçen Ceasararealı (Kayzeryalı) Basileus, kardeşi Nyssalı (Niş) Gregory ve arkadaşı Naziansuslu Gregory Arianizm sona ermesine vesile olacak ünlü Kapadokya Babaları grubunu oluşturmuşlardır. Grek eğitimi almış Kapadokya Babaları Arianizm teslis anlayışını baltalayacak "*Aynı özden Üç hipostaz*" formülünü ortaya koymuşlardır.²²³

²¹⁸ A. A. Vasiliev, A.g.e., s. 84.

²¹⁹ Bilal Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi olarak Aryüsçülük*, s. 80.

²²⁰ A.g.e., s.81.

²²¹ A.g.e., s 134.

²²² Paul Lemerle, A.g.e., s 44.

²²³ A.g.e., s 134.

381 yılında Theodosius Constantinopol (İstanbul) Konsili'ni toplayarak Arianizme nihai darbeyi vurmuştur. Söz konusu fermanla Arianizm yanlılarının kilise inşa etmeleri yasaklanmış böylece altmış yıl süren bu tartışma sönmeye bırakılmıştır.²²⁴ Ortodoks öğretileri tam olarak benimseyen ve takviye eden İmparator I.Theodosius, hem putperestliği hem de Ortodoks öğretileri dışındaki tüm mezhepleri tahrip ederek Ortodoks Hristiyanlık devletin bünyesinde yegâne resmi din olarak tek başına varlığını devam ettirmiştir.²²⁵

Her ne kadar Arianizm teolojik hâkimiyetini imparatorluk sınırları içerisinde kaybetmiş olsa da Kuzey Afrika ulusları arasında IX. Yüzyıla kadar varlığını devam ettirmeyi başarmışlardır. Gotlar 5. Yüzyılda İtalya, Galya ve Afrika hâkimiyetini ele geçirinca Arianizm yeniden alevlenecek ancak sönməsi uzun sürmeyecektir.²²⁶

2.5. Arius'a Göre Tanrı

Arius'a göre tek bir Tanrı vardı ve Tanrı yaratılmamıştı. O'nun ebediliği elbette tartışılmazdı ancak Hz. İsa yaratılmıştı dolayısıyla O'na Tanrı sıfatı yakıştırmak mantıken doğru değildi. Arius İncillerle bu savını destekliyordu. İncillere dayanarak Hz. İsa'nın beşerliliğine vurgu yapıyordu. Arius'a göre Tanrı, doğurulmamıştır.

Tanrı'nın ezeliği, ebediliği ve birliği kesindir, her şeyin kaynağı O'dur. Tanrı'nın tabiatını başka bir yaratılmış ile paylaşması Tanrı'nın birliği ilkesine kesinlikle aykırıdır. Tanrı'nın tabiatının paylaşılması söz konusu olamaz zira bu durum birliği ile çelişmektedir.

Arius'un Tanrısı da ebedi gizliliğin içine gizlenmiş bir Tanrı'dır. O (Tanrı) kendini açığa çıkaramaz ve hiçbir yaratılan da O'nu açığa çıkaramaz. Ancak kendisi (Tanrı) yeryüzüne inmeyecekse, o zaman yaratılanlar için onun bir vekile ihtiyacı vardır.²²⁷ Şüphesiz Mesih Tanrı'nın Oğlu'dur. Kutsal metinler de çok açıktır. Ancak, eğer Baba'dan ayrı ise, O Tanrı değildir. Eğer Oğulsa, Baba ile aynı ebediliği taşımaz.

Arius'un savunduğu ortaya attığı doktrinel tartışmanın esas kaynağı Tanrı anlayışıdır. Tanrı'nın hiçbir surette ortağı yoktur. Tanrı doğurulmamış tek ilahi varlıktır.

²²⁴ A.g.e., s. 135.

²²⁵ George Ostrogsky, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 2011, s. 49.

²²⁶ Bilal Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi olarak Aryüsçülük*, s. 135.

²²⁷ H. M. Gwatkin, A.g.e., s. 3.

Arius O'nu tüm diğer yaratılmışlardan ayrı tutmaktadır. Çünkü her türlü çokluk özelliğinden uzaktır. O'nun ezeliği tartışılmaz ancak Baba olma özelliğini İsa yaratıldıktan sonra kazanmıştır.

2.6.Arius'a Göre İsa Mesih

Arius'a göre; Arian Mesih elbette yüce bir yaratılıştı.²²⁸ “Oğul’un var olmadığı bir zaman vardı ve O, özgür iradeye haizdi. O, yaratılmıştı.”²²⁹ İsa Mesih, Baba gibi ezeli ya da ebedi değildi ve O, İsa'nın olmadığı bir zamanın var olduğunu ileri sürmekteydi. Hz. İsa, kusursuz birisi olsa da her halükarda Baba'ya tabiydi ve tabiat (öz) olarak bir değildi.²³⁰ Kutsal Metinlerde Hikmet (*Sofia*) ya da Kelime (*Logos*) olarak geçen Tanrı'nın Oğlu, tanrı iradesiyle yaratılmıştır. Sonradan yaratıldığı için O'nun olmadığı bir zaman vardır. Dolayısıyla Tanrı ve Oğul'un ezelden beri var olduklarını söylemek doğru değildir ve kabul edilemez. Öz bakımından aralarında bir ilişki de söz konusu değildir. İsa Mesih, mükemmel bir yaratılmıştır, tüm yaratılmışlardan üstündür ancak Tanrısal özelliğe sahip değildir.

Kelly'e göre Arius ve onun taraftarların iddiası dört öneride özetlenebilir:²³¹ Birincisi Hz. İsa Yaratılışın geri kalanıyla kıyaslanamayacak kadar mükemmel bir yaratıktır (yaratılmıştır). Ancak, tamamen Yaraticının iradesinin sonucu olarak varlığından dolayı O bir yaratıktır.

İkincisi yaratılmış biri olarak Oğul bir başlangıca sahip olmalıdır. Oğulun bir başlangıcı olduğunu söylediğimiz için aforoz edildik diye Arius protesto etmiştir.

Üçüncü olarak, Baba ile Oğul arasında bir birlik (öz bakımından) söz konusu olamaz. O, Tanrı'nın kelamı ve Bilgeliği olmasına rağmen, O kelam ve Tanrı'nın özüne ait olan Bilgelik'ten ayrıdır; saf ve basit bir yaratıktır ve sadece bu unvanları taşır çünkü temel Söz ve Bilgelik'e katılır. Yani Baba ile Oğul mütecanis olamaz.

Dördüncüsü ise; Oğulun değişme hatta günah işleme ihtimali bile olmalıdır.

²²⁸ H. M. Gwatkin, A.g.e., s. 3.

²²⁹ Sozomen , A.g.e., s. 35.

²³⁰ J.J. Norwich, *Bizans: Erken Dönem*, Çev. Hamide Koyukan, İstanbul, Kabalcı Yay., 2012, s.48.

²³¹ J. N. D Kelly, *Early Christian Doctrines*, Fourth Edition, Londra, 1978 s. 228-230.

Amacı Rabbin beşeriyetinin seviyesini düşürmek ya da ibadeti reddetmek değil, ibadeti çok tanrılığın yükünden kurtarmaktır. Ancak beşeri birinin aynı zamanda da Tanrı olabileceği felsefi güçlüğü de üstesinden gelemiyordu.

Arius savunmasını Kitab-ı Mukaddes'e dayandırmaktadır. Arius'a göre Kitabı Mukaddes Tanrı'nın birliğini açıkça dile getirmektedir. Ve Oğlu Babaya göre bir alt düzeyde yaratılmış bir varlık olarak tanıtmaktadır. O'na göre Ayetler de bunu desteklemektedir.

Örneğin: *“Tanrı sizin çarmıha gerdiğiniz İsa'yı hem Rab hem Mesih yapmıştır.”*²³² *“Oğul birçok kardeş arasında ilk doğan olsun.”*²³³ *“Görünmez Tanrı'nın görünümü, bütün yaratılışın ilk doğanı O'dur.”*²³⁴ *“İsa da Musa'dan daha büyük yüceliğe layık sayıldı.”*²³⁵ *“İsa yanlarına gelip şunları söyledi: ‘Gökte ve yeryüzünde bütün yetki bana verildi. Bu nedenle gidin bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adıyla vaftiz edin.’”*²³⁶ *“İyi olan yalnız biri var o da Tanrı'dır.”*²³⁷ *Oğul Baba'nın yaptıklarını görmedikçe, kendiliğinden bir şey yapamaz. Baba ne yaparsa Oğul da aynı şeyi yapar.”*²³⁸ *“Baba benden üstündür.”*²³⁹ *“Her şey Oğul'a bağımlı kılınca, Oğul da her şeyi kendisine bağımlı kılan Tanrı'ya bağımlı olacaktır.”*²⁴⁰ gibi ayetler de Arius'un bu tezini destekleyen örneklerdir.

²³² Elçilerin İşleri 2:36

²³³ Romalılar 8:28

²³⁴ Koloseliler 1:15.

²³⁵ İbraniler 3:2.

²³⁶ Matta 28:18.

²³⁷ Luka 18:19.

²³⁸ Yuhanna: 5:19.

²³⁹ Yuhanna: 14:28:

²⁴⁰ Korintliler: 15:28.

2.7. Tarihsel Süreç

Gotlar, Lombardlar, Vandallar ve Burgundiyanlar, Arianizmi benimsemişlerdir. VI. Yüzyılın sonlarına dek bu dini akımdan vazgeçmemişlerdir. Bireysel olarak bu hareket orada veya burada varlığını devam ettirse de bir organizasyon olarak devam etmesi söz konusu değildir.²⁴¹

Philostorgius' a göre; Valerian ve Gallerius İmparatorluğu yönetirken, kalabalık bir İskit kafilesi Roma topraklarını istila ettiler ve Avrupa'nın büyük bir bölümüne yerleştiler. Daha sonra Asya'yı geçerek Kapadokya ve Galatia'ya (Ankara Kırkkale çevresini kapsayan bölge) inmişlerdir. Orada aralarında din adamları da bulunan birçok esir almışlardır ve çok fazla ganimetle ülkelerine geri dönmüşlerdir. İşte bu esir din adamları arasında daha sonra Gotların ilk piskoposu olacak din adamı Urphilas da vardır.²⁴²

Theodret'e göre Gotların Arianizm'i benimsemesi piskoposları Urphilas'ın²⁴³ (Ulfilas) katkısıyla olmuştur. Gotların üzerinde etkili olan piskopos Urphilas'ın sözleri yasa niteliğindedir. Urphilas, zaten inançlarının benzer olduklarını, sadece doktrinel açıdan farklılıklar olduğunu öne sürerek İmparatorlarını Arianizm'e ikna etmiştir. Bundan sonra ise, Gotlar Baba'nın Tanrı'dan büyük olduğunu söylemişler ancak Oğul'un bir yaratılmış olduğunu dile getirmişlerdir. Yani tamamıyla onların kilise babalarına teslim olmuş değillerdi.²⁴⁴

III. ve IV. yüzyılda Gotların Hristiyanlaşmasına katkı sağlayan en azından üç faktör vardı: Hristiyan esirlerin onların aralarında yaşamaları, Ulphilas'ın misyonerlik

²⁴¹ Earl Morse Wibur, *Our Uniterian Heritage*, Baecon Press, Boston, 1963, s. 25.

²⁴² Philostorgius, A.g.e., s. 433-434.

²⁴³ Gotların havarisi, misyoner, İncil'i tercüme etmiştir. Muhtemelen 311'de doğmuş olan din adamı, Konstantinopolis'te 380 ya da 381'de ölmüştür. Konuşma ve görüşler iyice Gotik olmasına rağmen, Teutonikatalardan değildir, Asya'dan Tuna'nın kuzeyinden Gotik'ler tarafından yapılan baskınlar sırasında, Valensiya ve Gallienus dönemlerinde yakalanan Kapadokyalılardan gelmiştir. Genç bir adam olarak o şehre rehine veya elçi olarak gönderilmiştir ve bir süre kilisede konuşmacı olarak görev yaptıktan sonra, otuzuncu yılında ünlü Arian piskoposu NicomedialıEusebius tarafından piskopos olarak kabul edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Patrick Healy, "Ulphilas" *The Catholic Encyclopedia*, c. 15, New York, Robert Appleton Company, 1912, s. 120-121.

²⁴⁴ Theodoret, A.g.e., s. 272.

faaliyetleri ve Valesns'in uyum politikaları Gotiklerin Arian Hristiyanlığı açıkça güçlü bir toplumsal karakterin inancıydı.²⁴⁵

589'dan sonra ise; o bölgede (Gotların) Arianizm inancı son bulmuştur. Arianizmle ilgili kitaplar yakılmış ve Arian kilise örgütleri bastırılmıştır. Önde gelen bazı psikoposlar, politik konumları tehdit altında olduğu için isyan etmişlerdir. Nihayetinde ise sürgün ya da ölümle cezalandırılmışlardır. İspanya'da da Vizigot Krallığından önce ve sonra değişen siyasi koşullar nedeniyle benzer türde farklı dönüşümler meydana gelmiştir. Bundan Arianizm de nasibini alacaktır. Zaman içerisinde, zayıflatılmış Arian formunun da ölümüne yol açacaktır.²⁴⁶

Uzun süredir Mısır'da dini otoriteyi elinde tutan Athanasius, Ariusçulara yaptıklarının cezasını çekmek üzereydi çünkü Valens İntikamını almakta kararlıydı. Ancak bu sırada Tuna Nehri'nin kuzeyinden gelen bir tehditle karşı karşıya idi. Doğu imparatorluğu Doğu'da Perslerle kuzeydoğu'da da göçebe Hunlar'ın tehdidi altında idi. Hunlar öyle dehşet saçıyordu ki Gotlar bile onların önünde dağılmıştı.²⁴⁷

Arius yanlısı piskopos Urphilas'ın çabalarıyla Hristiyan olan 200.000'den fazla Vizigot Tuna'ya doğru kaçmaya başlamıştı. Roma sınırı ve Hun baskısı arasında kalan Vizigotlar İmparatorluğa sığınmak istemiştir. Askeri tecrübelerinden yararlanmak isteyen Valens durumu lehine çevirmek amacındaydı. Ayrıca Ariusçu olmaları da onları kabul etmesinde etkendi. Böylece Valens, Vizigot kralları Alavivus ve Fritigem'e tebaasıyla birlikte onların Trakya bölgesine yerleşmelerini onayladı. Ancak onların Hristiyan olması Romalı yetkiler için barbar olmalarının önüne geçmiyordu. Yeterli gıda olmayışı ve kış şartları da bu sığınmanın olumsuz sonuçlar doğuracağını habercisi idi. Nitekim öyle de oldu sığınmacılar Hunlarda kaçarken yerlilerin aşagılamları ve sömürüleriyle karşılaşmışlardı. Aynı zaman da Hun saldırılarından nasibi alan Ostrogotlar da sığınma talep ediyorlardı. İmparator tarafından reddedilseler de kendi imkânlarıyla Tuna'yı geçmeyi başarmışlardı.²⁴⁸

²⁴⁵ Maurice Wiles, A.g.e., s. 43.

²⁴⁶ A.g.e., s. 51.

²⁴⁷ Richard E. Rubenstein, *İsa Nasıl Tanrı Oldu?*, Çev., Cem Demirkan, Gelenek Yay., 2004, s. 192.

²⁴⁸ A.g.e., s.193.

Nihayet açlıkla başa çıkamayan Vizigotlar Trakya bölgesinde isyan çıkarmaya başlamışlardı. Her ne kadar Valens hemen hareket edip Batı'dan gelen destekle beraber isyanı bastırmak için ordu toplasa da savaşçı özellikleriyle bilinen Vizigotlar karşısında 378 yılında yenilgiye uğramıştır. Valens de katledilenler arasındaydı.²⁴⁹

İmparatorluk içerisinde bazı İznik yanlıları tarafından Doğu'da Valens'in yenilgisi ve savaş alanında ölmesi onun itikadına dayandırılıyordu. Valens'in yenilgisi Tanrı'nın ona Ariusçu olduğu için verdiği bir cezaydı. Zira Batı hala ayaktaydı çünkü itikat olarak doğru tarafta idiler.²⁵⁰

Valens'in yenilgisi halk arasında hem maddi olarak hem de manevi olarak olumsuz etki yaratmıştı. Maddi olarak elbette olumsuzluk kaçınılmazdı. Ancak halk bu yenilgi ile yaşanan çaresizlik hissi halkı Tanrı ile aynı güç sahibi İsa'ya inanmaya itmişti. Dolayısıyla Ariusçu İmparator'un katledilmesi Ariusçuluğa olan inancı da bir nevi katletmişti. Ancak Tanrı olan İsa'nın dindar İmparatorlara yardım edeceği fikri ortaya çıkmıştı.²⁵¹

Valens'in aksine Theodosius, balkanlardaki Gotları kontrol altına alıp itikadi birliği sağlamak ve artık heretizme son vermek amacıyla Baba, oğul ve Kutsal Ruh'un eş-eşit olarak tek bir varlıkta bir arada bulunduğunu ifade ederek bu Ortodoks itikadı da kanunlaştırmıştır. Ariusçuluğu da kanun dışı ilan etmiştir. 380 yılında Nullis Haereticis (Kâfir yok) adlı bir fermanla Arius itikadını kabul edenlerin kiliseye girmeleri ve toplantı yapmaları yasaklanmıştı.²⁵²

Nihayet 381 yılında Constantinopolis'te toplanan ekümenik bir konsille İznik itikadı bir kez daha kabul edilip diğer itikatlar kesinlikle kâfir olarak kabul edilmiştir. Kredo Hz. İsa'yı "*Zaman yaratılmadan Baba'dan var olan, ışıktan ışık, gerçek Tanrı'dan gerçek Tanrı, doğumu yaratılma sonucu olmayan, Baba'yla aynı öz (homoousios) ve her şeyin onun vasıtasıyla yaratıldığı Tann'nın oğlu İsa*" olarak tanımlamıştı.²⁵³

²⁴⁹ A.g.e., s. 195.

²⁵⁰ A.g.e., s. 196.

²⁵¹ A.g.e., s. 197.

²⁵² A.g.e., s. 198.

²⁵³ J.N.D. Kelly, Early Chrsitian Creeds, 3. Ed. Londra, Longman, 1972, s. 297.

Theodosius, kredoyu şu sözlerle noktalamıştır:

“ Şu andan itibaren tüm kiliseler Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun tek bir varlık olduğunu, aynı güç ve ihtişama sahip olduklarını ve aralarında bir ayırım olmadığını kabul eden ve Teslisin her birinin farklı ama bir bütün olması olduğunu kabul eden piskoposlara devredilecektir.” ²⁵⁴

Arianizm, Vizigotlar, Burgundiyalılar ve Vandallar arasında bir süre daha genel inanç olarak kabul görse de Theodosius’un 381’de vurduğu darbeye son demlerini yaşamaktadır. Bir yıl sonra da Hristiyanlığı resmi din ilan etmiştir. ²⁵⁵

Bazı tarihçilere göre Arianizm bir süre daha gizli kapaklı ortamlarda varlığını sürdürmüştür. VII. yüzyılda son Ariusçu grup da safını değiştirip İsa’nın Tanrısallığı ve Tanrı ile aynı özden olduğunu kabul etmişti. Ancak bir yıl sonra Hz. İsa’nın Tanrısallığı meselesi Üniteryenizm adı altına yeniden gündeme gelecektir. ²⁵⁶

Her ne kadar Arius kendi zamanında geniş bir tartışma etkisi yaratıp heretik ilan edilse de; onun iddiaları evrensel olarak reddedilmemişti. Aksine Nicomedialı Eusebius, Caesarea’lı Eusebius gibi dönemin en güçlü ilahiyatçılarından desteğini arkasına almıştı. Bunun yanı sıra birçok Asya kiliseleri de Arius’un İsa’nın Tanrılığı ve Baba ile aynı özden olma dogmasını sorgulayan ve reddeden fikirlerini desteklemişlerdi. ²⁵⁷

Arius hayatı boyunca birçok kilise tarafından kınanmış, Constantin tarafından cezalandırılmış, kilise otoriteleri tarafından aforoz ilan edilmiş olsa da kilise dışına tamamen bırakılamamıştı. Öyle ki sürgüne gönderildiği Küçük Asya, Illirya gibi yerlerde bile kendisine birtakım destekler bulmuştu. Arius ölmeden hemen önce Constantin, Arius’un görevinin iade edilmesini ve tekrar cemaate kabul edilmesini salık vermiştir. Çeşitli kaynaklara göre; Arius’un Konstantinopolis’te bu görev iadesine kavuşmadan vefat etmiştir. Ölümünün umumi bir tuvalette bayılıp kafasını çarptıktan

²⁵⁴ Richard E. Rubenstein, A.g.e., s. 200.

²⁵⁵ A.g.e., s. 201.

²⁵⁶ A.g.e., s. 203.

²⁵⁷ Maria Esposito Frank, “Dante's Muhammad: Parallels Between Islam And Arianism”, The Johns Hopkins University Press, 2007, s. 195.

sonra gerçekleştiği ileri sürülmektedir. Bazı kaynaklara göre ise, Arius taraftarları onun zehirlenerek öldürüldüğünü iddia etmektedirler.²⁵⁸

Arius'un kilisedeki görevi resmi olarak o ölmeden hemen önce iade edildiği için bazı kaynaklara göre Arius bir heretik değildir.²⁵⁹

Heretik düşünceye karşı gizli bir eğilim geçmişte yüzyıllar boyu var olmuştur. Martin Luther ayaklanır ayaklanmaz birçok heretik akım yeniden ortaya çıkmıştır. Arianizm'de "Tanrı'nın oğlu Mesih İsa Kutsal Ruh gibi Tanrı'dan bir alt kademededir ve onların varlıkları Tanrı'nın iradesine bağlıdır" görüşü Üniteryenizmin modern karşılığıdır. Bu karşılık sadece Üniteryenizmin gelişiminde değil İngiltere Kilisesinde ve XVIII. yüzyıl muhaliflerinde de yerini bulmuştur. Heretik düşünce ile suçlananların asıl amacı; uzman bir teolog olmak değil, İncil'e göre Hristiyan yaşamında kardeşliği aramaktır.²⁶⁰

Üniteryenler modern zamanda sıkça Arianlar olarak adlandırılmaktadır. Bazen Arianist görüşe tutunsalar da IV. yüzyıldaki Arianist yapı ile tarihsel bir bağ bulunmamaktadır. Üniteryenler, teslis anlayışının Ortodoks doktrinine karşı oldukları hasebiyle erken dönem heretik akımlarına karşı sempati beslemektedirler.²⁶¹

²⁵⁸ A. g. e., s. 196.

²⁵⁹ A. g. e., s. 196.

²⁶⁰ W. G. Tarrant, *The Story and Significance of the Unitarian Movement*, Lindsey Yay., Londra, 1910, s.8.

²⁶¹ Earl Morse Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, Baecon Press, Boston, 1963, s. 25.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜNİTERYENİZM

Bana karanlığın ve ışığın her saati mucizedir.

Walt Whitman

Üniteryen kelimesi Latince bir kelime olan *unitarius* ya da *unitas*'tan gelmektedir. Anlamı birlik (unity) bir olmak demektir. Üniteryen kelimesi Üniteryen olmayan kişiler tarafından verilmiştir. Birçok Üniteryen bu adlandırmayı birliğe olan inançlarını yansıttığı için kabul etmektedirler.²⁶²

Üniteyenizm, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un üçlemesinde üç ayrı Tanrı olmadığı inancına dayalı teolojik bir harekettir. Hem Mesih'in tanrısını hem de Kutsal Ruh'un kişiliğini inkâr eder. Onlara göre İsa, vaftizinde Tanrı'nın Oğlu olma özelliğini kazanmıştır.²⁶³

İsa Mesih'in tanrılaştırılmayacağına inanan Üniteryenistler, tüm insanların bir nevi Tanrı'nın çocukları sayılabileceğini iddia etmektedirler. Onlara göre; teslis ve ezeli günah doktrinleri Tanrı'ya bir iftira niteliğindedir. Kutsal Ruh'un görevi ise Tanrı ile insan arasındaki bir ilham aracıdır. Kâinat düzeni ise, Tanrı'nın birliğine bağlıdır.²⁶⁴

Üniteryenizm Tanrı'nın birliğine vurgu yapan bir terimi içermektedir. Terimin yaklaşık 1570'lerde ortaya çıktığı bilinmektedir. 1600'lü yıllarda ise Transilvanya'da Ecsfalva'da düzenlenen meclis kararnamesinde kullanılmıştır. 1638'de de resmi din olma özelliğine ulaşmıştır. Bu mezhepte herhangi kesin bir inanç standardı yoktur. İngiltere'de 1638'de terim olarak ortaya çıkmıştır. Bazı anti tirinteryenler tarafından olumsuz karşılanmasına rağmen United State'de ise 1815 yılında sıkça duyulmaya başlanmıştır.²⁶⁵

²⁶² Andrew Hill, *What Do Uniterians Believe?*, Londra, 1973, s 1.

²⁶³ Jerry Finnemann, "Ariansim Today", Prepared for the Meeting of the Gospel Study Group, 2012, s. 6.

²⁶⁴ Ekrem Sarıkçıoğlu, A.g.e., s. 382.

²⁶⁵ Nicholas Weber, A.g.e., C.15, s. 154.

Tanrı'nın birliğine vurgu yapan bu hareket, XVIII. yüzyılda gelişmesini sürdürmüştür. İlim insanı Joseph Priestly üniteryenlerin liderleri konumuna getirilmiştir. Ancak hareketin üyeleri 1813 yılına kadar çeşitli cezalara, sürgünlere hatta ölüm cezasına maruz kalmışlardır. Bir kısmı Amerika'ya göç etmiş, bir kısmı da İngiltere'de teşkilatlanmıştır. 1825 yılında "The British and Foreign Unitarian Association" (Britanyalı ve Yabancı Üniteryenler Birliği) oluşturmuşlardır.²⁶⁶

Üniteryenizm, gerçek ve vahiy hakkında otoriter iddialarda bulunmaz. Nihai bir otorite olarak kutsal yazıları yoktur. Manevi bir otoriteden elde edilmiş bir ruhbanlık da yoktur. Ayrıca üyelerin kabul etmek zorunda olduğu bir kredo da (inanç beyannamesi) yoktur. İnanırları ya da inanmadıkları şeyler vardır. Ancak sabit ve nihai bir sistem oluşturmamaktadırlar. İnsan deneyimleri çerçevesinde bir inanca sahiptirler. Bu inanca göre; bir insanın benimsemesi gereken otorite kendi vicdanı, kendi kalbi ve kendi aklıdır.²⁶⁷ Sık sık ortodoksiyle çelişen Üniteryenizm, olumsuz bir inanç olarak suçlanmıştır. Böylece tüm ilerici hareketlerle aynı kaderi paylaşmıştır.²⁶⁸

Tanrının sadece birkaç kişiyle konuştuğuna inanmak yerine, Üniteryenler bütün çocuklarıyla, hatta en kötüsüyle bile konuşmaya devam ettiğine inanmaktadırlar. Sadece birkaç iradenin kurtarılacağını iddia etmek yerine, Tanrı'nın herkesi gözeteceği fikrini savunmaktadırlar.²⁶⁹

Hız İsa Baba'ya bağlıdır, Pek çok olağanüstü donanıma sahip ve güçlüdür ancak yine de insani bir dini lider konumundadır. O, izlenecek bir öğretmendir, tapılacak bir Tanrı değildir. O'nun tutkusu ve ölümü insanların günahları için bir kefarete değil havarilerine bir ilham kaynağı ve örnektir. O Tanrı ile olan birlikteliğimizi peyderpey mükemmelleştirecek olan en iyi örnektir.²⁷⁰

Bu itikatta vaftiz ve evharistya inancı korunuyor ancak onların lütuf verdiği düşüncesi reddedilmektedir. Vaftiz, çocuklara (nadiren yetişkinlere) alıcının ruhunda üretilen manevi sonuçların ikna edilmesinden daha çok duygusal sebep ve amaçlarla

²⁶⁶ Günay Tümer, A.g.e., s. 291.

²⁶⁷ Bruce Findlow, *Unitarianism A Faith With a Future*, Lindsey Yay., Londra, 1974, s. 5.

²⁶⁸ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 7.

²⁶⁹ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 7.

²⁷⁰ Nicholas Weber, A.g.e., s. 155.

yönetilir. Eucharist, (şarap ekmek ayini) kurban olarak kabul edilmekten uzak, sadece bir anma töreni olarak görülmektedir.²⁷¹

Sadece bir erkekte enkarne olan Tanrı'yı algılamak yerine, tüm ilahi şeylere saygı göstermektedirler. İsa'ya dünyanın tek kurtarıcısı olarak bakmak yerine, onu ve tüm iyi adamları kurtarıcı olarak görürler. Ayrıca İncil'de geçen birkaç asılsız mucizeye inanmak yerine tüm yaşamı ve yaratılışı mucize olarak görmektedirler.²⁷²

Gizemli bir ilahiyatta Tanrı'nın varlığını bulmak yerine, onu evrende gerçek bir varlık olarak ortaya çıkardılar. Yalnızca İncil'in Tanrı'nın kelamı olduğunu kabullenmek yerine tüm doğru ve vicdani sözlerden ilham aldıklarını savunmaktadırlar. Eski doktrinler genişlemesi ve evrenselleşmesi, modern Üniteryenizm'i doğurmaktadır.²⁷³

Üniteryen inancına dair herhangi bir kredo olmadığı gibi herhangi bir dokümana rastlamak çok mümkün değildir. Üniteryen inancına dair bilgilere daha çok kişisel yazarların yazılarında rastlanılmaktadır. Örneğin 1930'lu yıllarda Hz. İsa hakkında farklı görüşlere sahip William Bottomley, Herbert Rossington and Randall Jones gibi üç Üniteryen'e rastlanmaktadır. Her ne kadar Hz. İsa hakkında farklı bakış açıları olsa da birleştikleri nokta İsa Mesih'in beşeriliğidir.²⁷⁴

Üniteryenler dini bir otoriteden çok insan aklının otoritesini kabul etmektedirler. Diğer inançlara karşı açık fikirli ve hoşgörülüdürler.²⁷⁵ Üniteryenlere göre, insan aklı ve tecrübesi, manevi gerçeği belirlemede nihai otorite olmalıdır ve bu nedenle dönüşüm gerekli değildir. Dolayısıyla, Üniteryenler, İsa'nın bir peygamber, belki de bir dereceye kadar doğaüstü olduğunu, ancak Tanrı olmadığını iddia ederek, katı monoteizme sadık kalmaktadırlar.²⁷⁶

Üniteryenistler aynı zamanda birçok Protestan doktrinini reddetmektedir. Sadece Üçlü Birliğin Protestan öğretisi değil, aynı zamanda ilk günah ve öncelliğin öğretileri de

²⁷¹ A.g.e., s. 155.

²⁷² Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 7-8.

²⁷³ A.g.e., s. 7-8.

²⁷⁴ Bruce Findlow, A.g.e., s. 8.

²⁷⁵ Günay Tümer, A.g.e., s. 292.

²⁷⁶ Jerry Finnemann, A.g.m., s. 6.

dâhil olmak üzere ve daha yakın zamanlarda, Kutsal Yazıların yanılmazlığını reddetmişlerdir.²⁷⁷

Üniteryen terimi, dini bir organizasyonun adı haline gelmeden kısa bir süre önce vardı. Bu nedenle bazen, Üçlü Birimi reddeden veya Tanrı'nın sadece bir kişi olduğuna inanan herhangi bir Kristoloji anlayışını tanımlayan ortak bir isim olarak kullanılmaktadır. Günümüz Arianistlere göre , “tek doğurulmuş” ifadesi gibi Hristolojik unvanların kullanımı (Yuhanna 1:14; 3:16; 1 Yuhanna 4: 9); veya “ilk doğan” (Romalı 8:29; Sütun 1:15) gibi ifadeler genellikle Mesih'in doğrudan ve fiziksel olarak Tanrı tarafından getirilen tek yaratık olduğu anlamına gelmektedir. Arianistlere göre bu terim, daima Tanrı'nın mutlak “tek benzersiz Oğlu” yerine, “ilk Oğlu” veya “ayrıcalıklı Oğlu” gibi fikirleri taşır. Bu ve benzeri terimler Yehova'nın Şahitleri²⁷⁸ tarafından da kullanılmaktadır.²⁷⁹

Üniteryen inancının ve amacının kısa bir özetini ifade etmek kolay değildir; ancak William L. Sullivan aşağıdaki ifadeyle inancın özünü yakalamayı başarmıştır:

*"Geçmişini aşmak, ama tamamen yok etmek değil; ilerici olmak, ama ham olmamak;
Özgür olmak ama delicesine değil
Kritik olmak ama kısıp olmamak
Beklentili olmak, ancak kandırılmamak
Bilimsel olmak, ama bizi hayattan uzaklaştıran formülde yaşamak değil;
Duygusallığın ortasında, ruhun saf derin tonlarını duymak;
Hem refah hem de sıkıntıyı karakterin hizmetkârına dönüştürmek
Barışı sağlamak ve en alçak yaşantıyı ihtişama dönüştürmektir."*²⁸⁰

²⁷⁷ A.g.m., s. 7.

²⁷⁸ Yehova Şahitleri, XIX. yüzyılda ortaya çıkan Mesih merkezli dini bir akımdır. Dünyadaki mevcut düzenin sonra ereceğine ve İsa Mesih'in gelip Tanrı Krallığını kuracağına inanmaktadırlar. Kendilerini de kurulacak olan bu yeni karalığın müjdeleyicisi olarak görmektedirler. Yehova Şahitleri hareketinin kurucusu Charles Taze Russell'dır. Russel incili yorumlayarak Hristiyanların İncil'i yanlış yorumladıklarını ve yalnızca kendilerinin doğru anladıklarını savunmaktadırlar. Onlara göre, ruhani sınıflar, dini unvanlar İncil'e uymamaktadır. Detaylı bilgi için bakınız: Günay Tümer, *Yehova Şahitleri Hareketi ve Bir Din Olup Olmadığı*, s. 222.

²⁷⁹ Jerry Finnemann, A.g.m., s. 17.

²⁸⁰ Alan Ruston, *What is Uniterianism?*, Londra, 1973, s. 4.

Üniterianistler insanın kendisi için geliştirmesi gereken değerler arayışıdır. Üniteryen kilisesi, bir bireyin inancı öğrendiği bir yer değil ancak kendi inancını geliştirebileceği bir yerdir. Kilisede içinde yan yana oturan iki kişi birbirinden farklı olabilir. Ancak her biri herkes tarafından hissedilen ve görülen kişisel bir inancı benimseyebilir. Üniteryenler yaşamın yıllar boyu değişeceği gibi inancın da bu süreçte gelişeceği inancındadırlar. İnsan inançları bu bağlamda çeşitlilik gösterebilir. Zira Üniteryen kiliselerinin de kabul ettiği genel anlayış budur. Amerikan Üniteryen papazı, Harry Meserve'in bir röportajında önerdiği gibi Üniteryenist kiliseler genel anlamda şunları kabul etmektedir:

1. Din, insan deneyimi açısından anlaşılabilir
2. Din toplum üzerindeki etkisini etik açıdan yapar.
3. İbadet özgürlüğünde, dini liberalizm ilkeleri ayırt edilebilir.
4. Din, kültürel ya da ideolojik nedenlerden dolayı insan ırkının bir bölümüyle sınırlı değil, evrensel bir deneyimdir.
5. Nasıralı İsa, aklımızda göze çarpıyor çünkü O haklı olarak insanlığın büyük kurtarıcılarının sınıfına giriyor.
6. Dini cemaat, kendi yaşamlarımızı ve yoldaşlarımızın yaşamını karşılıklı olarak derinleştirmemize ve güçlendirmemize yardımcı olan bir araçtır.²⁸¹

Modern zamanlarda, Üniteryenizm ile yakından ilişkili olan Liberal Hristiyanlık, İngiltere, Amerika, Almanya, Hollanda, Macaristan, Polonya, Fransa, İsviçre, Rusya ve diğer ülkelerdeki çeşitli bireylerin ve toplulukların kafasında bağımsız bir kökene sahiptir.²⁸²

Protestan reformu bir nevi yeniden doğuştu. İnsan aklı, on altıncı yüzyılda özgürleşmeye doğru büyük bir ilerleme kaydetti. Elbette endüstriyel, ulusal, bilimsel, entelektüel, ahlaki ve dini konular bu ilerlemedeki yerini almıştır. Protestan reformistler St. Pavlus'u İsa'dan daha çok önemsemektedirler. Buna bağlı olarak Hristiyanlar inancı sevginin önüne geçirmişlerdir.²⁸³

3.1. Üniteryen Kiliseleri

²⁸¹ Alan Ruston, A.g.e., s. 2.

²⁸² Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 8.

²⁸³ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 9.

Kilise anlayışına gelince; Üniteryen kiliselerinin anlayışı özgürlük üzerine kuruludur. Her kilise kendi işlerinden sorumlu egemen bir varlıktır. Kiliseden sorumlu din adamı kendi kilisesini inşa eder ve isterse yıkar. Kiliseler, Üniteryenler ve Özgür Hristiyan Kiliseleri Genel Kurulunda genel hatlarıyla birbiriyle bağlıdır. Genellikle maddi yönden veya tavsiye konusunda yardıma ihtiyaç duyulduğunda iletişime geçilir ancak yerel cemaat üzerinde herhangi bir kontrol söz konusu değildir.²⁸⁴

Üniteryen kiliseleri hiyerarşik bir kilise organizasyonuna ihtiyaç duyan kişiler için uygun bir yer değildir. Üniteryen kiliseleri (birbirleriyle) tutarlı değildir. Her birinin inanç konusunda farklı yolları vardır. Ortak noktaları ise her birinin ileriye giden yolu farklı şekilde görmeleridir.²⁸⁵

Transilvanya'da Kilise hükümeti, Kolozsvár'da (Klausenburg) ikamet eden bir piskopos tarafından idare edilmekte ve bir sendika tarafından desteklenmektedir. Taşındığı piskoposluk unvanı özel bir armağan anlamına gelmez, yalnızca dini bir gözetmen resmiyetini belirler.²⁸⁶

Yeni Ahid'de tercüme edilen *kilise* (church) sözcüğü, basit manasıyla cemaat, meclis (ecclesia) anlamına gelmektedir. Üniteryen anlayışına göre, İsa Mesih'in söz konusu cemaat kurma gibi bir eğilimi olduğuna kanıt yoktur. Ancak O, Hristiyan kilisesi kurucusu olarak bilinmektedir. Zira taraftarlarına birlikte ibadet etmeyi aşılamaştır. Hristiyanlar arasında dini teşvik edici tek yapılanma olmasa da birincildir. Onlara göre; Elbette asil bir dini yalnızlık içinde desteklemek mümkün değildir ancak din, kilise için değil; kilise din için vardır.²⁸⁷

Üniteryenler, yanlış toplum değerlerinden ve ekonomik baskıdan ziyade kiliselerin, Tanrı'nın Krallığına uygun olarak, insanları olduğu gibi kabul eden bir topluluk olduğuna inanır. Yerel bir kilisede bulunan üyelerin gönüllü dernekleri, cemaatlerin ortak ilgi alanlarında işbirliği yaptığı ilçe ve ulusal seviyeye (Genel Kurul) kadar uzanır. Üniteryen kilisesinde iktidar bir rahibin ya da bir kurumun elinde değil, kilise sırasında oturan kilise üyesindedir. Bu da, Üniteryen kiliselerini demokratik

²⁸⁴ Alan Ruston, A.g.e., s. 3.

²⁸⁵ Alan Ruston, A.g.e., s. 3.

²⁸⁶ Nicholas Weber, A.g.e., s. 155.

²⁸⁷ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 101.

topluluklar haline getirir ve demokrasiyi en iyi şekilde verimli kılar. Kilisenin Tanrı'ya ibadet etmek ve en değerli şeyleri yapmak için var olduğuna inanır. Üniteryenler kilisesi, insanın varoluşunun asıl sorularına dâhil olan uzman bir dini organizasyondur.²⁸⁸

Üniteryen kiliselerdeki papazlar koyun sürüsünün çobanı değildir. Onlar, asla nihai bir sona ulaşamayacak olan dini bir arayışın uyarıcılarıdır. Kilise, papazlarına saygı duyulmaktadır ancak onlar kutsal birer varlık olarak addedilmemektedirler. Kiliselerin idaresi, kilise idarecisi ya da bir papazın tekelinde değildir. Kilise üyelerinin elindedir. Papaz nadiren bu organın başkanıdır.²⁸⁹

Üniteryenler kilisesindeki fiziki yapılar, çeşitli türde, büyüklüktedir. Bazıları çoğunlukla Presbiteryendir ve Üniteryenizm'e dönüşen güzel on sekizinci yüzyıl toplantı evlerindedir. Bazıları vitray pencereci büyük Victoria Gotik binalarıdır; bazıları da modern çok amaçlı binalar; "teneke kulübeler" bile vardır. Ancak hepsinin organizasyonu aynıdır. İbadetin yönetimi çeşitlilik gösterebilmektedir. Bazen belirli bir cemaat için özel olarak yazılmış bir dua kitabını kullanma geleneği (şu an azalmakta) vardır. Ancak çoğunluk, duaların, okumaların, ilahilerin ve vaazların hizmetinin "açık" şekli olarak bilinir hale gelmiştir. Tüm İnanç Servisleri, okuma ve sessizlik hizmetleri, müziğin desteklediği meditasyon hizmetlerini içermektedirler. Kiliselerden bazıları komünyon ayinini kutluyor ve kendi yorumlarında anlam buluyor, bazıları ise ayini tamamen reddediyor. Birçoğu, başkalarının cemaat hizmeti alma hakkını destekliyor ancak kişisel olarak reddediyor.²⁹⁰

3.2. Cemaat

Üniteryen hareketini temel birimi yerel özerk cemaatlerdir. Buna kilise, şapel, toplantı veya ibadet de denebilir. Britanya'da bunlardan yaklaşık 180 adet bulunmaktadır. Üniteryen hareketi içerisinde çok sayıda grup vardır. Bunlar arasında

²⁸⁸ Andrew Hill, A.g.e., s. 4

²⁸⁹ Alan Ruston, A.g.e., s. 3.

²⁹⁰ Alan Ruston, A.g.e., s. 3.

kadın grupları ve genç yetişkin grupları, Üniteryen tarihine ilgi duyan toplumlar, kilise müziği ve psikik çalışmalar da vardır.²⁹¹

Saf (dogmatik olmayan) Hristiyanlığı geliştirmek amacını taşıyan tüm kişiler üniteryen topluluğuna memnuniyetle katılabilir. Bu işbirliğini sağlamada her üye kendi dini görüşlerinde tam olarak özgürlüğe sahiptir ve tüm Üniteryenlerin kabul edeceği salt bir öğreti önermesi bulunmamaktadır. Aralarındaki birliğin bağı inanç bütünlüğünden çok anti dogmatik bir eğilim içermektedir. İncil'in otoritesi bir ölçüde korunur ancak insan mantığı baz alınmaktadır.²⁹²

Üniteryen Cemaatler Birçok yerde buluşurlar, ancak en sık olarak, görünümün yakınlığını buldukları bir atmosfer olan Quaker toplantı evlerinde buluşurlar. Üniteryenler kiliselerinin içinde ortodoks kiliselere benzerlik gösteren birçok örgüt var. Örneğin kadınların oluşturduğu bir grup vardır ki bunlar kiliseler için birçok şey yapmaktadırlar. Bunun yanı sıra genç gruplar tartışma grupları gibi gruplar vardır.²⁹³

Bir Üniteryen kilisesine nasıl üye olunur konusunda ise genel bir kural yoktur. Fakat çoğunlukla küçük bir abonelik ödeyerek ve kilisenin amaçlarına sempati duyduğunu belirterek üye olmak mümkündür. Birçok Üniteryen Kilise yeni üyeler için el uzatmaya hazırdır. Üyeliğin herhangi bir bağlayıcılığı veya kısıtlaması yoktur. Manevi farkındalığı arttıran her şey ancak memnuniyetle karşılanabilir. Üniteryen kiliselerini bir arada tutan şey ise ilk zamanlarda karşılaşılan zulümlerdir. Zira Üniteryenizm 1813'te yasallaştırılmıştır. Ancak 1850 yılından sonra topluma verilen mesajın önemli olduğunu ve bu mesajı sunmak için birlikte hareket etmek gerektiğine dair giderek artan bir his vardı.²⁹⁴

Üniteryan kiliselerinin nitelikleri ve inançları diğer kiliselerle benzerlik gösterebilmektedir ancak yalnızca Üniteryenizmin özgürlükçü özelliği onları tam anlamıyla ifade ettiği düşünülmektedir. Üniteryenizm bir salt bir kilise örgütlenmesinden ziyade ileriye dönük bir düşünce hareketidir.²⁹⁵ Onlar için cemaat ile

²⁹¹ Cliff Reed, *Unitarian? What Is That?*, Lindsey Yay, Londra 2010, s. 46.

²⁹² Nicholas Weber, A.g.e., 155.

²⁹³ Alan Ruston, A.g.e., s. 3.

²⁹⁴ Alan Ruston, a.g.e., s. 4.

²⁹⁵ Alan Ruston, A.g.e. s. 4.

yapılan ibadetler birey için çok faydalıdır. Çünkü bireyin bilinçlenmesine fayda sağlamaktadır.²⁹⁶

İnanç, Üniteryenistler için kendi planlamasını yapmaları için teşvik edici bir macera niteliğindedir. Herhangi bir maceraya atılmak için sağlıklı ve fit olmak gerekir. Aynı şekilde bir dini maceraya atılımda da aynı şey söz konusudur. Üniteryenler için Tanrı'yı sevmenin yolu önce kendini sevmekten geçmektedir. Zira insan gördüğü kardeşini sevmeyebiliyorsa görmediği Tanrı'yı da sevmeyebilir ya da kendini sevmiyorsa Tanrı'yı nasıl sevebilir. Tüm bu sorular Üniteryenist fikrin odak noktasıdır.²⁹⁷

Üniteryenler için insan inanmaya değer bir varlıktır. Üniteryenist bir tarihçi, inanmanın bu yolunu "tam zihinsel özgürlük, sınırsız akıl kullanımı" ve "cömert tolerans" olarak tanımlamıştır. Üniteryenler inancı bireysel Üniteryenler arasında farklılık gösterse de, bu kesinlikle hiçbir şeye inanmak için bir lisans değildir. Özgürlük bir şeyle ilişkili olmalı ve din, bir insan macerası olduğu için kadınlarla ve erkeklerle ilgilidir. Yani bir kez daha Üniteryenlerininsana inandığını söylemek mümkündür²⁹⁸

Kısacası Üniteryenizm doğal bir dinden fazlası değildir ve bazı üyelerinde Pantheistic²⁹⁹ spekülasyonlarına karşı belirgin bir eğilim sergiliyor. İngiltere ve Amerika kilise politikalarında kesinlikle cemaat merkezli bir yapılanma vardır. Her biri üst düzey bir kontrolü olmadan tüm işlerini yönetir. Nihai karar ise kürsüde ifade edilir.³⁰⁰

3.3. Tanrı

Üniteryenler her şeyden önce ve son derece içtenlikle Tanrı'ya inanırlar. Kiliselerini Tanrı'ya ibadet etmek için dikmişlerdir. Hiçbir kredo formülasyonları yoktur. Tanrı'yı kalben çek derinliklerde hissettiklerini, saygı duyduklarını ancak tam

²⁹⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, A.g.e., s 382.

²⁹⁷ Andrew Hill, A.g.e., s. 1.

²⁹⁸ Andrew Hill, A.g.e., s. 1.

²⁹⁹Panteizm, Tanrı ile evreni bir, aynı ve özdeş kabul eden görüştür. Panteizm, anlam olarak tümtanrıçılık demektir. Panteizme göre Tanrı'nın evrenden ayrı ve bağımsız bir varlığı yoktur. Tanrı doğada, nesnelere, insan dünyasında vardır. Tanrı doğadaki her şeyi muhteva eder. Panteizmde tabiat Tanrı'nın görünümüdür. Tabiatın bağımsız değildir. Bir öğretisi şekline veren Baruch Spinoz'dır. Hasan Tanrıverdi, "Vahdet-i Vücut-Pantezim Karşılaştırması", 2012, s. 65.

³⁰⁰ Nicholas Weber, "Unitarians" The Catholic Encyclopedia, c. 15, New York, Robert Appleton Company, 1912, s. 155.

olarak tanımlayamadıklarını hissetmektedirler. “Kutsal olarak adlandırılan, sonsuzluğun içinde yaşayan yüce biri” olarak kısmen tanımlama yapılmaktadır.³⁰¹ Onlara göre; Tanrı, alçakgönüllülük ve açıklık ruhu içinde gerçeği arayanların ilham kaynağı ve nesnesidir; saygı ve sadakati emredendir.³⁰²

Güneş dünyadan milyon kez daha büyüktür ve göklerdeki en parlak yıldız olan Sirius, güneşi büyüklükte ve ihtişamlı bir şekilde aşar. Dünya, sadece evren tarafından ölçüldüğünde küçük bir gezegendir, saniyede on sekiz mil ile neredeyse hayal edilemez bir hızla yolculuk ediyor. Tüm bunların üzerinde kontrolü sağlayan bir güç olmasaydı elbette bir kargaşa kaçınılmaz olurdu. Bugün sahip olduğumuz bilgi, atalarımızla kıyaslandığında son derece küçüktür ve yaptığımız her ilerleme, yalnızca Tanrı'nın daha derin zekâsı ve evrenin gücünün daha iyi anlaşılmasıdır.³⁰³

Üniteryenler Tanrı'nın insanla vicdan aracılığıyla konuştuğuna inanırlar. Çünkü vicdan insanla kendisinden daha yüksek bir insan olarak konuşmaktan asla vazgeçmemektedir. İnsanlar ne kadar öğrenirse o kadar öğrenilecek çok daha fazlasının olduğunun farkına varmaktadırlar. Bu minvalde araştırmalar derinleştikçe tüm bunların ötesinde tartışılmaz bir güç olduğunun bilincine daha çok varılmaktadır. Aynı zamanda Üniteryenler ahlak ile dinin yakından ilişkili olduğuna inanmaktadırlar. Ayrıca Tanrı'nın, yalnızca kredoları tekrarlayanlar tarafından tanınamayacağını savunmaktadırlar. Tanrı bilgisi yaşamın dürüstlüğünden doğar. Tanrı'ya inanıyorum ifadesi entelektüel bir onaya ihtiyaç duymaz.³⁰⁴

Üniteryenler, Tanrı'nın tek bir kişiliğe sahip olduğunu, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un alt varlıklar olduğunu savunmaktadırlar. Bu, onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un üçünün de eşit kişilikler olduğuna inanan Trinitarislardan (teslis savunucuları) ayırır. Sadece bir Tanrı vardır ve O tüm yaratılanların Babası'dır. Kurtarıcımız olan İsa Mesih'in de Babası'dır.³⁰⁵

³⁰¹ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 12.

³⁰² Cliff Reed, A. g. e., s. 6.

³⁰³ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 13.

³⁰⁴ Alfred Hall *Fifty Points*, s. 17.

³⁰⁵ Robert Spears, *A Uniterian Handbook*, Londra, 1883, s. 8.

Eski Ahid'den Tanrı'nın birliğine dair yazılardan destek almaktadırlar. "Dinle Ey İsrail! Tanrımız Rab tek Rab'dır." ³⁰⁶ "...çünkü Kutsal olanın sözlerini yadsımadım" ³⁰⁷ "O gün insanlar kendilerini yaratana bakacaklar, gözleri İsrail'in kutsalını görecek." ³⁰⁸ "Düşkünlerin Rab'de buldukları sevinç artacak, Yoksullar İsrail'in Kutsalı sayesinde coşacak." ³⁰⁹ Bu ayetlere göre tek bir Tanrı'da bahsedilmektedir.

Tanrı'yı Babalık kavramıyla kabul etmek onu anlamının önüne geçmemelidir. İnsan dili sınırlıdır ve yanlış anlaşılmalara yol açabilmektedir. Öyle ki bazı Üniteryenistler Tanrı kelimesini kullanmaktan kaçınırlar. Çağdaş Üniteryenist yaklaşımları Yeni Ahit'teki mucizeler, Hz İsa'nın fiziki olarak yeniden dirilişi gibi doğaüstü olaylara kanıt göstermede daha temkinlidir. Tanrı'nın mucizelerinin kanıtı evrensel biliminde zaten görülmektedir. ³¹⁰

"Birbirinizden övgüler kabul ediyor ama tek olan Tanrı'nın övgüsünü kazanmaya çalışmıyorsunuz" ³¹¹ ibaresinde de açıkça Tanrı'nın birliği belirtilmektedir. Zaten kutsal yazılarda üçleme doktrinine rastlanmamaktadır. Nitekim şunu da belirtmek gerekir ki Üniteryenler İsa Mesih'in Tanrılığı inancını reddetseler de O'nun kutsallığına inanmaktadırlar. O insan doğasının yumuşaklığına tanıklık eden Tanrı adına ilerlememizi sağlayan ideal insandır. ³¹²

Üniteryenler, Tanrı'nın Bir olduğuna inanmalarının yanı sıra, Bu inancın hem rasyonel hem de Kutsal yazılara dayandığını savunmaktadırlar. Üniteryenler'e göre teslis doktrinin çelişkisi ibadeti zor duruma düşürmektedir. Merhamet etmesi için BabaTanrı'ya mı, Tanrı ile aramızda arabuluculuk yapsın diye Oğul'a mı yoksa bizi ilahi etkinin içinde tutması için Kutsal Ruh'a mı dua edilmeli? ³¹³

İngiltere Kilisesi'nde büyük bir akademisyen olan Dr. Hastings Rashdall bir yazısında şöyle ifade etmektedir. "*Korkarım ki çoğu insan, üç kişiyi üç ayrı varlık, üç bilinç, üç zihin, üç irade olarak düşünür. Tanrı Güç, Bilgelik ve Sevgidir. Tanrı,*

³⁰⁶ Eski Ahid: Yasanın Tekrarı: 6:4.

³⁰⁷ Eski Ahid: Eyüp, 6:10.

³⁰⁸ Eski Ahid: Yeşaya 17:7.

³⁰⁹ Eski Ahid: Yeşaya 29:19.

³¹⁰ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, Londra, 1973, s. 1

³¹¹ Yuhanna:5:44

³¹² Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 20.

³¹³ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 17.

Mesih'te tam ve mükemmel olarak ortaya çıkar”³¹⁴ İnsanlığın ve yaratılışın temel birliğini onaylayan Üniteryenler, Tanrı'nın insanların çoğunu lanetlendiği doktrinin aksine tüm ruhların kurtuluşa ereceği görüşünü benimsemektedirler.³¹⁵

Oysa Tanrı, kendini insan ruhlarında her zamankinden daha mükemmel bir şekilde açığa vurmaktadır. Üçlü birliğin eski dogması tutuculuğunu kaybetmektedir. Değişen dünya ile insanlar daha rasyonel bir Tanrı'ya ihtiyaç duymaya başlamışlardır.³¹⁶ Tanrı sevgidir, herkese iyidir, yalnızca Yahudilerin değil, Yahudi olmayanların da Babası'dır.³¹⁷

3.4. İncil'de Tanrı'nın Birliği

Üniteryenler, çok eski zamanlardan beri Kutsal Kitabı, herhangi antik dönem yazılarından farksız görmektedirler. Kutsal Kitabı anlamaya çalışırken gayet dürüst ve açık bir zihinle yaklaşmışlardır. Kutsal Kitabın muazzam bir güzelliğe ve değere sahip olan dini bir antoloji olduğunu tamamen olmasa da kısmen Tanrı'nın sözü olduğunu iddia etmektedirler. Kutsal Kitabı, insanların dini tecrübelerini bin yıldan fazla bir süredir kaydettikleri harika bir kitap olarak görmektedirler.³¹⁸ Üniteryenler, İncil'i, insanların kendilerini, dünyalarını ve Tanrılarını anlama konusundaki uzun mücadelesinin bir kaydı olarak görmektedirler.³¹⁹

Hem Eski hem de Yeni Ahid'de Tanrı'nın birliğini destekler nitelikte kutsal yazılar vardır. Hz İsa zamanında Yahudiler de monoteist bir Tanrı inancı benimsemektedir. Eski Ahid'de de çok açık bir biçimde Tanrı üç değil bir olarak geçmektedir. Yeni Ahid'de de kendisinin Tanrı olarak konuştuğuna dair herhangi bir pasaj geçmemektedir. Üçlemeyi kasteden herhangi bir ibare yoktur.³²⁰

İncil'i, insanların kendilerini, dünyalarını ve Tanrılarını anlama konusundaki uzun mücadelesinin bir kaydı olarak görmektedirler. İncil'in insan yazarlarının kaydettiği içgörülerde, hikâyelerde ve deneyimlerde inanç ve anlam arayışında çok şey

³¹⁴ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 18.

³¹⁵ George Chyssid, *Unitarian Perspectives on Contemporary Religious Thought* s. 1.

³¹⁶ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 18-19.

³¹⁷ Robert Spears a.g.e., s. 11.

³¹⁸ Bruce Findlow, a.g.e., 4, s9.

³¹⁹ Cliff Reed, a.g.e., s7.

³²⁰ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 19.

öğrenilebilir. Gerçeği aramada en iyi yol gösterendir. Ancak Üniteryenler, İncil'e eleştirel olarak veya ayrımcılık yapmadan yaklaşmaz. Tartışılmaz bir otorite değildir. İçeriği akıl ve vicdan ışığında yorumlanmalıdır.³²¹

Yeni Ahid'de geçen “*Tanrım, Tanrım neden beni terk ettin*”³²² ibaresinde olduğu gibi İsa Tanrı'ya bir insan olarak yakarmıştır. Yine, Yeni Ahid'de geçen “... *Çünkü amacım kendi isteğimi değil, beni gönderenin istediğini yapmaktır. Eğer kendim için ben tanıklık edersem, tanıklığım geçerli olmaz. Ama benim için tanıklık eden başka biri vardır.*”³²³ Yine İsa'nın Getsemani bahçesinde yaptığı duada “*Baba, senin için her şey mümkün. Bu kâseyi benden uzaklaştır. Ama benim değil senin istediğin olsun*” demiştir.³²⁴ Buradan hareketle Üniteryenler, Tanrılık vasfı olan seçilmiş bir kimsenin bu şekilde dua edeceğini kabul etmemektedirler. Zira onlara göre eğer İsa Tanrı olsaydı zaten böyle niyazlara ihtiyaç duymazdı.³²⁵

Yeni Ahid'de üçleme doktrininin açık veya net bir ifadesini içerdiğini iddia edecek günümüzde Hristiyan Kilisesi koluna ait saygın âlimler vardır. Örneğin Yeni Ahid'de “*Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba, oğul ve Kutsal Ruh adıyla vaftiz edin*”³²⁶ şeklindeki ayeti ile üçleme doktrininden bahsedildiğinin bir kanıtıdır. Ancak birçok âlim de vaftiz formülünün çok sonraları ortaya çıktığını iddia etmektedirler.³²⁷

Üniteryenler Tanrı'nın sonsuz sevgisine inanmaktadırlar. Onlar insanoğlunun ruhunun ölçülemez bir değere sahip olduğuna ve her birinin yanlış yapmak için adil bir cezaya maruz kalması gerektiğine, Tanrı'nın hiçbir ruhunun kaybedilmeyeceğine inanmaktadırlar. Üniteryenler, Tanrı'ya Baba olarak bakmaktadırlar ve İsa'nın yol kenarındaki çiçeğe bile önem verdiğiğine, kuzgunu beslediğine ve bir serçenin düşüşüne kulak verdiğiğine inanmaktan mutluluk duymaktadırlar.³²⁸

³²¹ Cliff Reed, A.g.e., s. 7.

³²² Matta 27:46.

³²³ Yuhanna 5:30.

³²⁴ Markos 14:36.

³²⁵ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 19.

³²⁶ Matta 28:19.

³²⁷ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 22.

³²⁸ Alfred Hall, *FiftyPoints*, s. 23.

Cehennem: Sonsuz cehennem inancı Üniteryenlerce da kabul edilmemektedir. Bunun nedeni cehennem doktrinin kutsal yazılarda geçmemesidir. Nitekim İncil’de cehennem kavramı, dört farklı kelime ile ifade edilir: Sheol, Hades, Tartarus, Gehenna. Ancak bazı Üniteryenler, bu kelimelerin öldükten sonra ceza çekmek amacıyla insanlar için yakılan ateş olduğu inancını reddetmektedirler.³²⁹

Şeytan: Hebrew ve şeytanın anlamı iblistir. Ve iblis bazen Tanrı’nın insanlara gönderdiği ulak görevindedir. Modern şeytan kavramı ise Orta Çağ’ın batıl inançlarından doğmuştur. İsa’nın şeytana inandığı kanıtlanabilir olsa da bizim bildiğimiz anlamdaki şeytan olma olasılığı kanıtlanabilir değildir.³³⁰ Birçok Üniteryen’e göre de şeytan mitsel bir kavramdır.³³¹

Ebediyet: ebediyet kelimesi “ainosios” yani “aeon” kelimesinden gelmektedir. Kelime anlamı ebedi değil uzun süreli anlamındadır. Yeni Ahit’te günahın cezalandırıldığına dair yeterince tanıklık olsa da, cezanın sonsuza dek süreceği bir yer yok. Yeni Ahid’de lanet (damn) kelimesi iki yüz kez geçmektedir. Ancak buradaki lanet kelimesinden kasıt kınamadır (condemn). Yeni Ahit yazarları değil daha sonradan ortaya çıkan teologlar Tanrı’yı sevilmesi gereken bir varlık değil korkulması gereken bir tiran olarak göstermişlerdir.³³²

Üniteryenler Tanrı’ya elbette inanırlar ancak O’nu ne kutsal yazılarla ne de kitaplarla sınırlandırmışlardır. Onlara göre Tanrı bugün İngiltere’de yıllar önce Filistin’de konuşan Tanrı ile aynıdır.³³³

Üniteryenler diğer kiliselerin kullandığı incili kullanmamakla suçlanmaktadır. Onlar revize edilmiş incili kullanmaktadırlar. Onlara göre insanın düşüncesi, tecrübeleri Tanrı’nın birer vahyidir ve bunu sınırlandırmak doğru değildir. Tanrı’nın yazılarına cennette, yeryüzünde ve her yerde rastlanabilmektedir. Herhangi bir şairin şiirinde ya da bir peygamberin sözünde Tanrı’nın kelamına ulaşılabilir. Üniteryen inancına göre; Bir kelimenin Tanrı’nın sözü olduğuna kanıt aramak için yalnızca incili

³²⁹ Alfred Hall, *FiftyPoints*, s. 37.

³³⁰ Alfred Hall, *FiftyPoints*, s. 24.

³³¹ Cliff Reed, A.g.e., s. 12.

³³² Alfred Hall, *FiftyPoints*, s. 37.

³³³ Alfred Hall, *Fifty Points*, s 26.

referans almak doğru değildir. İnsan entelektüel, ahlaki ve manevi olarak geliştikçe, Tanrı'nın harika dünyalarının gerçeklerine de ulaşması da kaçınılmazdır.³³⁴

3.5. İsa'nın Doğumu Mucizesi

Üniteryenler İsa Mesih'in Nasıralı bir marangoz olan Yusuf ve onun karısı Meryem'in oğlu olduğuna inanmaktadırlar. Onlara göre İsa Mesih'in doğumu öğretildiği üzere mucizevî bir şekilde gerçekleşmemiştir. Çünkü Yeni Ahit'te geçen "...Annesiyle babası O'nu görünce şaşırıldılar. Annesi 'çocuğum bize bunu neden yaptın? Bak babanla ben büyük kaygı içinde seni arayıp durduk' dedi."³³⁵ Bu sözlerin doğru olduğuna inanarak Yusuf'un İsa'nın babası olduğunun kanıt olduğunu iddia etmektedirler. Bir diğer dayanak ise; İsa'nın ölümünden sonra Yusuf, Meryem'in bakımını üstlenmiştir. Bu da O'nun babası olduğu anlamına gelmektedir. Bir diğer destekleyici kanıt ise; St. Pavlus İsa'nın Davud'un soyundan yani fiziksel olarak bir soydan geldiğini yazmıştır. En erken İncil yazarı olan Markos bile İsa'nın mucizevî doğumundan yazılarında bahsetmemiştir.³³⁶

3.6. İsa Mesih

Üniteryenler Hz İsa'nın beşeri varlığına vurgu yapmışlardır. Üniteryen eleştirisinin konusu Hz İsa'nın İkincil bir Tanrı olması aynı zamanda hem Tanrı hem insan olması meselesidir. İbadetin asıl hedefi Hz İsa değil Baba Tanrı'dır. Üniteryenler kadın ve erkeklerin birbirlerine yardım edecek kifayette olduklarına inanırlar. Çünkü yaradılışları iyidir. Üniteryenler'e göre Hz. İsa, bir şekilde kurtuluşumuzu satın

³³⁴ Alfred Hall, *Fifty Points*, s 28.

³³⁵ Luka 2:41-48. İsa'nın annesi, babası her yıl Fısıh Bayramı'nda Yerusaleml'e giderlerdi. İsa on iki yaşına gelince bayram geleneğine uyarak yine gittiler. Bayramdan sonra eve dönerlerken küçük İsa Yerusaleml'de kaldı. Bunu fark etmeyen annesiyle babası, çocuğun yol arkadaşlarıyla birlikte olduğunu sanarak bir günlük yol gittiler. Sonra O'nu akrabalarıyla ve dostlar arasında aramaya başladılar. Bulamayınca O'nu araya araya Yerusaleml'e döndüler. Üç gün sonra O'nu tapınakta buldular. Din öğretmenleri arasında oturmuş, onları dinliyor, sorular soruyordu. O'nu dinlerken herkes, zekasına ve verdiği yanıtlara hayran kalıyordu. Annesiyle babası O'nu görünce şaşırıldılar. Annesi 'çocuğum bunu bize niye yaptın? Bak, babanla ben kaygı içinde seni arayıp durduk' dedi.

³³⁶ Alfred Hall, *Fifty Points*, s 41.

alabileceğimiz bir araç yerine nasıl yaşayabileceğimize bir örnek olmuştur. O'nun ve öğretilerinin, kilisenin dogmatik katmanlar yüzünden anlaşılabilmesi Üniteryenlerin üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir.³³⁷

Onlara göre, Hz. İsa Kutsal Kitabın yanılmazlığından bahsetmemiştir. Hatta İsa, herhangi bir kitaptan, bir ilmihalden ya da bir inanç bildirgesinden bahsetmemiştir. O, insanlara başkalarının sana yapmasını istediğin şekilde davran felsefesini benimsemelerini söylemiştir.³³⁸

Üniteryenler arasında Hz. İsa konusunda iki genel düşünce tarzı benimsenmektedir. Birincisi Hz. İsa ve onun mesajı Üniteryenist inancın merkezidir ve bugünün radikal Hristiyan düşüncesiyle otak noktaları çoktur. İkincisi ise; Hz. İsa, dünyanın en büyük manevi liderlerinden bir tanesidir. Onların inançlarına göre Hz. İsa'nın yeri biraz daha geri plandadır. Üniteryen geleneğinin dehası, Ortodoks Hristiyanlığın aksine, özellikle Hristiyan pozisyonuna bağlı kalanları ve inançlarını daha geniş bir alana merkezileşmeyi tercih edenleri başarıyla kucaklamasıdır.³³⁹

Üniteryenler, Hristiyan kredolarında Hz. İsa ile ilgili olan bazı ifadelerin belirsiz, net olmadığını ileri sürdükleri için inanç beyannamelerini birçok sebepten reddetmektedirler. Tanrı'nın gerçekliğini ve İsa Mesih'in yaşamını kabul etmekte ancak Hristiyan kilisesinin bu gerçeklikleri ifade ederken akıl dışı, doğru olmayan ve eksik ifadeleri benimsemelerini reddetmektedirler. Üniteryenizm, taraftarlarına Hz. İsa hakkındaki inançlarında gelişim ve değişim adına tam bir özgürlük sunmaktadır.³⁴⁰

3.7. Dini Otorite

Üniteryen dini otorite görüşü, diğer birçok gelenek tarafından benimsenen görüşler ile çelişmektedir. Öyle ki onlar, dini otorite koltuğunun kendi içinde olduğuna

³³⁷ Andrew Hill, A.g.e, s. 2.

³³⁸ Frederick B. Mott, *A Short Unitarian History*, 1906, s92.

³³⁹ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s 2.

³⁴⁰ Bruce Findlow, A.g.e., s8.

inanır. İnsanlar neyi kabul edip neyi reddedecekleri konusunda özgürdür. Bu vicdana dayalı özgürlük de kalıpsal bir dini otoriteyi de geçersiz kılmaktadır.³⁴¹

Üniteryenizm, Hristiyanlığın bir mezhebi olarak adlandırılmaz çünkü İsa'nın tanrılığını ve vahiy konusundaki inançları ile Üniteryenizm inancı örtüşmemektedir. Üniteryenizm yeterince Hristiyan değildir. Ancak daha fazlasıdır. Üniteryenler, yıllardır din üzerine çalışmalar yapmaktadırlar. Bunun amacı da ne entelektüel bir çalışmadır ne de Hristiyanlığın en iyi din olduğunu kanıtlama çabasıdır. Yalnızca onları inançlarından bilgelik ve saygı öğrenmek için çalışmalar yapılmaktadır. Bu yüzden Üniteryenizm Hristiyanlıktan daha fazlasıdır. Nasıl ki Hristiyanlık köklerini Yahudilikten almışsa, Üniteryenizm de köklerini Hristiyanlıktan almıştır.³⁴²

Üniteryenlerin temel olarak benimsedikleri üç dini otorite kaynağı vardır: Kurum (kilise gibi), kutsal yazılar (İncil gibi) ve birey. Erken dönem Üniteryenleri savlarını İncil'de teslis hakkında herhangi bir konunun geçmemesine ve İncil'de Hz. İsa hakkında geçen "Tanrı tarafından onaylanmış olan"³⁴³ ibaresine dayandırmaktadırlar. İncil'in halkın ortak diline çevrilmesiyle, giderek daha fazla insanın kilisenin otoritesine meydan okuması mümkün oldu. Modern Üniteryenizmin temellerini attıran şey, İncil'in yorumlanmasında insan aklının ön plana çıkması idi.³⁴⁴

Üniteryenizmin çok fazla insan tarafından benimsenmemesinin nedeni en önemli ilkesinin devrimci görünecek kadar modern olmasıdır. Temel otoritesini geleneğe dayandırır. Bu nedenle, Üniteryen inancı, esasen Kalvinist, ritüelist ya da liberal olsun, bütün ortodokslukların kurgulanmış ya da muhalif olan tüm türevsel inanç biçimlerinden esasen farklıdır.³⁴⁵

Üniteryenler, insanların dini inancını belirlemedeki otoritenin kilise ya da İncil değil, insanın kendi mantığı olması gerektiğinin farkına varmışlardır. Çağdaş Üniteryenizm'de insan aklının yönlendirdiği bireysel vicdan, Üniteryenizmin inancının

³⁴¹ Reed Cliff, A.g.e., s. 28.

³⁴² Bruce Findlow, A.g.e., s. 6.

³⁴³ Elçilerin İşleri 2:22.

³⁴⁴ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s. 2.

³⁴⁵ Frederick B. Mott, A.g.e., s. 92.

asıl kaynağıdır. Üniteryenizmin kaynağının vicdani olması da onu çeşitli kılmaktadır. Bu da dolayısıyla kesin bir Üniteryen kredosu olmamasını açıklamaktadır.³⁴⁶

Üniteryenist anlayışına göre insan aklının ve mantığının devreye girmesiyle kutsal yazılar veya kilise gibi belli bir otoriteye ya da bir inanç kredisine bağlı kalmak doğru değildir. Bu, elbette, İncil ve geçmiş çağlardaki Üniteryenizm deneyimlerinin reddedildiği anlamına gelmez. İnsanın kendi dini inancını oluşturmada bir rehber misyonu yüklenmişlerdir. İncil’de dini bir gerçeklik ve içgörü vardır. Bu inkâr edilemez ancak incilin tamamıyla Tanrı’nın sözü olduğunu savunmak doğru değildir. İlahi yazarlarından birinin söylediği gibi “vahyin mühürlenmediği”ne inanmaktadırlar.³⁴⁷

3.8. Üniteryenler, Kutlamalar, Düğünler Ve Cenazeler Hakkında Nelere İnanıyor?

Üniteryenler, bazı insanlar ve bazı dini törenlerin Tanrı’ya özel erişim sağladığına inanmamaktadırlar. Onlara göre yaşamın tamamı kutsaldır ve dışarıda yapılan törenlerin faydalı olduğu düşünülse de kesinlikle gerekli görülmemektedir. Bu sebepten komünyon ayini sadece bazı Üniteryen kiliselerinde ifa ediliyor. Vaftizler, düğünler ve cenaze törenleri Üniteryen papazlardan özel ilgi görüyor. Bu gibi durumlar, katılanlar için değerli olarak kabul edilir.³⁴⁸

Üniteryenler Noeli (Christmas) umudun ve masumiyetin sürekli bir doğumunu sembolize ettiğine inandıkları için kutlamaktadırlar. Paskalya Bayramını ise, birçok Üniteryen kutlamaktadır.³⁴⁹

Çoğu Üniteryen vaftizinde su kullanılıyor, ancak törenin kendisi bir özveri ve şükran eylemi. Üniteryenler bebekleri vaftiz etmez. Düğünler ve cenaze törenleri çiftlere veya ölen kişilere kişiselleştirilir. Bu tür törenlerin bir papaz tarafından gerçekleştirilmesi olağan olsa da, bu bir şart değildir. Bakanların koordinasyonu (Kuzey İrlanda hariç) on sekizinci yüzyılın sonuna doğru önemli bir ayin olarak yok oldu.³⁵⁰

³⁴⁶ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s. 3.

³⁴⁷ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s. 3.

³⁴⁸ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s. 4.

³⁴⁹ Cliff Reed, *Ag.e.*, s. 10-11.

³⁵⁰ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s. 4.

3.9. Üniteryenler Ölüm ve Ölümsüzlük Hakkında Ne Düşünüyor?

Öldüğümüzde ne olacak sorusu tüm inançlar için tekerrür eden bir sorudur. Üniteryenler arasında bu konu hakkında çok çeşitli inançlar vardır. Birçok insanın inancına göre ölüm ve ölümsüzlük motive edicidir. Kimileri ise bu konuyu önemsemez ve kurtuluşun veya cezanın ahrette değil bu dünyada karşılaşılabileceğine inanır. Üniteryenler da bu ikinci görüşü savunurlar. Yani ölüm süreci yaşam sürecinin bir parçasıdır. Üniteryenler için ölümden sonra yaşamın üç genel kanısı vardır.³⁵¹

1. Kişisel ölümsüzlük konusunda kendine güvenen bir inanca sahip olanlar
2. En iyi işlerimizin ve düşüncelerimizin, tarihte kendilerini geliştirmeye devam edeceğine inananlar. (Pek çok Üniteryenler, İsa'nın dirilişini bu ışıktayla görecek)
3. Sadece bilmeyenler.

Üniteryen papazlar ölümü ciddi şekilde ele alıyor. Cenazelerin, ölenlerin yerine yas tutanların yararına olduğunu biliyorlar. Keder önemli bir süreçtir ve cenaze hizmeti bunun içinde önemli bir yere sahiptir. Üniteryenler arasında kremasyon³⁵² olağandır ve cenazelerde çiçekler yaygındır.

3.10. Üniteryenler Dua Hakkında Neye İnanır?

Dua, evrensel bir dini uygulamadır. Kendimizi daha iyi hale getirmek için en değerli şeylerden sonra yapılan kasıtlı bir çaba. Beyin yerine kalbin bir aktivitesidir.

³⁵¹ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s. 5.

³⁵² Kremasyon, Latince "cremae" yani yakmak kelimesinden türetilmiştir. Neolitik dönemden itibaren halen de devam eden ölü yakma âdetidir. Bu âdetin uygulanmasında yeniden doğuş, kötülüklerin uzaklaştırılması ruhun ve bedeninin temizlenmesi, bedeninin ve ruhunun öteki dünyaya eksiksiz olarak ulaşabilmesi gibi muhtelif düşünceler etkili olmuştur. Bkz. Ekmen Hamza, Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. I. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl 5, Sayı 1, Haziran 2012, s. 24.

Üniteryenler, özellikle Allah'a kendilerine uyması için bir değişiklik yapmayı veya dilekçe duasını uygulayarak (yani, Tanrı'nın yağmur göndermesini veya sağlıklı bir banka dengesi sağlamasını isteyerek) uygulayarak duaları kötüye kullanmamaya çalışırlar. Gerçek dua, kendimizdeki bir değişikliği etkilemeyi amaçlar.³⁵³ Onlar Tanrı'dan herhangi şey istemeyi, onun işine karışmak olarak nitelendirirler.³⁵⁴

Üniteryenler dua ederek Tanrı ile doğrudan iletişime geçtiklerine inanmaktadırlar. Onlara göre; Tek bir Tanrı vardır ve Tanrı ile insanlar arasında tek bir aracı vardır o da İsa Mesih'tir. Ancak modern Üniteryenler İsa Mesih'in Tanrı'ya ulaşmak için bir arabulucu olduğunu kabul etmezler. O'nun aracılığıyla değil O'nun ruhuyla dua ederler.³⁵⁵

Bazı Üniteryenistlere göre üçleme doktrini Yahudi ve Müslümanlıktan Hristiyanlığa geçmek isteyenler için büyük bir engel teşkil etmektedir. Michael Servetus bunu fark ettiğinde doktrini sorgulamaya başlamış ve bu sorgulama onun 1553'te kazığa bağlanarak yakılmasına neden olmuştur. Ayrıca Üniteryenistler Tanrı'nın İsa Mesih vasıtasıyla enkarne olması inancına inanmamaktadırlar. Hristiyanlığı dünya dinleri arasındaki en önemli şey olarak değil, sadece diğerleri arasında eşit olarak görmektedirler.³⁵⁶

Üniteryenler, karakterlerini ve geleneklerini çoğu zaman Hristiyanlıktan alırken, kutsal kitapları Üniteryenler kiliselerinde okunabilen diğer dinlerin iç görülerine dayandırmazlar. Üniteryenler yabancı misyonlara katılmazlar, modern dinlerin radikal Hristiyanlık çizgisine girmezler, diğer dinlerin uygulamaları ve inançları geçerlidir fakat Hristiyanlıktan biraz daha az geçerli olan "anonim Hristiyanlık" inancındadırlar. Üniteryenler diğer dinleri eşit derecede geçerli kurtuluş programları olarak görmektedirler.³⁵⁷

3.11. Diğer İnançlara Bakışları

³⁵³ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s 5.

³⁵⁴ Günay Tümer, A.g.e., s. 292.

³⁵⁵ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?* s. 5.

³⁵⁶ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s. 5.

³⁵⁷ Andrew Hill, *What Do Unitarians Believe?*, s. 6.

Üniteryenler, Tanrı'nın Hristiyanlık dışındaki dinlerin azizlerine ve peygamberlerine, özellikle de Doğu'nun büyük din öğretmenlerine ilham verdiğiğine inanmaktadır. Hindistan ve Mısır, Pers ve Arabistan, Çin ve Japonya'daki Hristiyan olmayan dinlerin kutsal yazıları, geleceğin evrensel dinini zenginleştirecek düşünceler ve duygular içermektedir. Diğer dinlerin kutsal yazılarında İncil'de yer alan bir gerçekle karşılaştıklarında bundan memnun olmaktadır. Onlara göre, Hristiyanlık bir tohum gibi büyümeye muktedirdir.³⁵⁸

Dünya üzerinde sonsuz çeşitlilikte insan olduğu gerçeğine dayanarak inançların da bu çeşitlilikle doğru orantılı olduğu savunulmaktadır. Başka birinin inancını yargılamak küstahça ve tehlikelidir. Böylelikle Üniteryenler, inancı ne olursa olsun tüm samimi inananlara saygı göstermektedirler.³⁵⁹

3.12. Tarihsel Süreç ve Reform'un Etkileri

Sosyal ve ekonomik nedenlerin yanı sıra ortaçağ boyunca süregelen kilise ve devlet arasındaki münasebetler de reforma olan ihtiyacı tetiklemiştir. Otoriteyi elinde bulundurmak isteyen kilise hariç tüm sınıflar reform hareketini desteklemekteydi. 1516 yılında Kutsal Kitap'ın çevrilmesi dini bir reform için gerekli zemini hazırlamıştır.³⁶⁰

XIV - XV. yüzyıldan itibaren Batı'da gittikçe gelişen laikleşme hareketi başlamıştı. Kilise eski otoritesini peyderpey kaybediyordu. Artık hümanizm hareketleri gün yüzüne çıkmış, Avrupa'da politik patlamalar cereyan etmiş, Rönesans ve coğrafi keşiflerle büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Dini sistemdeki bozukluklar, suistimaller reformu hızlandırmıştı.³⁶¹

XV. ve XVI. yüzyıl'da Avrupa'da Ortaçağ'daki geleneksel değerler ve dinsel öğretiler sorgulanmaya başlanmış ve yeni değerler oluşturma çabasına gidilmiştir. İnsan kavramının yavaş yavaş ön plana çıkmasıyla birlikte Ortaçağ'ın din merkezli tutumu yerini insan merkezli, hümanist bir tutuma bırakmıştır. Böylece skolastik düşünce sona

³⁵⁸ Alfred Hall, *Fifty Points*, s. 110.

³⁵⁹ Cliff Reed, A.g.e., s. 41.

³⁶⁰ Adnan Güriz, *Avrupa'da Reform Hareketi ve Mülkiyet Sorunu*, s. 245.

³⁶¹ Albert Besnard, Clement Olivier, *Hristiyan İlahiyatı*, Çev. Mehmet Aydın, Arı Yay., Konya, 1983, s. 19.

ermiş, Katolik mezhebinin katı ilahi yorumu ciddi anlamda sorgulanmaya başlanmıştır.³⁶²

Ortaçağ'da Katolik Kilisesi'nin Kutsal kimliğinden sıyrılarak maddi çıkarlar gözetmesi birtakım hoşnutsuzlukları da beraberinde getirmişti. Kilise Babaları halka maddiyatın dinen caiz olmadığını aşılarken, diğer taraftan servetlerine servet katma peşindeydiler.³⁶³ Nitekim başta Almanya'da Martin Luther bu hoşnutsuzlukla baş kaldıran ilk kişiydi.³⁶⁴ Önce Luther daha sonra Calvin ve Zwingli adında rahipler, Roma Kilisesi'ne ve Papa otoritesine isyan etmişlerdir. Savundukları bu yolda başarılı olan Protestanlar kendilerini Katolik Kilisesi'nin egemenliğinden kurtarmışlardır.³⁶⁵

Hiyerarşik ve doktrinel anlamda özgürlük kazanan Protestanların artık Katolik Kilisesi'nin dayattığı Yeni Ahid'e uymak zorunda değillerdi. Dolayısıyla Yeni Ahid'i kendileri yeni baştan okuyup kendilerine göre yorumlamışlardır. Bazı Protestanların Yeni Ahid'i yorumlamasının Teslis inancına da etkisi olmuştur. Zira onlar, Katolik Kilisesi'nin ısrarla üzerinde durduğu ve nice tartışmalara konu olan teslis inancının Yeni Ahid'de bir dayanağının olmadığını düşünüyorlardı. Öyle ki bazı yazılarda doktrine ters düşecek anlamlar çıkabilirdi. Böylece Teslis inancının aksine Tanrı'nın bir olduğu inancını benimseyen Üniteryen (Uniterian) kiliseleri doğmuştur.³⁶⁶

Reform hareketleri esnasında teslis inancına bir tepki olarak doğan Üniteryenizm, İngiliz, Alman, Amerikan kiliseleri gibi gruplara ayrılmıştır.³⁶⁷

3.13. Avrupa'da Üniteryenizm

Avrupa'da ve İngiltere'de Üniteryen hareketin yayılması, reformasyon döneminde ve daha sonrasında Kutsal Kitabın bağımsız bir şekilde incelenmesi ile paraleledir.³⁶⁸

³⁶² Çüçen K., "Batı Aydınlanmasının Düşünsel kökenleri ve Eleştirisi", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.26.

³⁶³ Tuncay İmamoğlu, "Ortaçağ Batı Dünyasında Din – Siyaset İlişkisi Ve Sekülerleşme Seyrine Genel Bir Bakış", s. 102.

³⁶⁴ İdil Mümtaz, *Bir Reform Öyküsü*, Martin Luther, s. 95.

³⁶⁵ İsa Tatlıcan, *Hristiyanlığın Gizli Tarihi*, Düşünce Yay., İstanbul, 2005, s.290.

³⁶⁶ A.g.e., s. 291.

³⁶⁷ Ekrem Sarıkçıoğlu, A.g.e., s 382

Reformdan sonra, İngiltere’de tolere edilen tüm Yabancı cemaatlerde belirli miktarda Antitrinitaryan eğilimi vardı.³⁶⁹ Çok fazla olmasa da Üniteryen görüşleri, 1662’den önce İngiltere’de mevcuttu ve hem İngiltere Kilisesi’nde hem de muhalif cemaatler arasında, bir süredir çeşitli düşünürler arasında var olmaya devam etmekteydi.³⁷⁰

Üniteryen ilkelerini benimseyen ilk kilise, Sigismund II (1548-72) döneminde Polonya’da kuruldu. 1568 yılı, Transilvanya’da bu cemaatlerin kuruluşuna ve resmi olarak tanındığına şahitlik etti. Polonya’da inanç tamamen baskı altında iken Transilvanya’da karşılaştığı zulme rağmen varlığını koruyabilmiştir. Transilvanya Kilisesi, Socinian kökenlidir. Nispeten az sayıda üye Macaristan’da ikamet ediyor olsa da şu anki ismi Macar Üniteryen Kilisesi’dir.³⁷¹

Transilvanya’da teslis karşıtı hareketleri IV. yüzyılda Roma İmparatoru Arianizm yanlısı Valens’in Transilvanya’ya misyonerler göndermesiyle başlamıştır. İznik Konsili’nde sonra ülke Arius yanlıları ve Athanasius yanlıları olmak üzere teolojik olarak ikiye ayrılmıştır. Gotların etkisi altında Arianizm yayılma imkânı bulmuştur.³⁷²

Roma misyonerlerinin Arianizm’in kökünü kazımak adına yaptıkları yoğun çabasına rağmen, bu teslis karşıtı inanç yayılmaya devam etmiştir. XI. yüzyılda Kral Stephen’in Katolik Hristiyanlığı resmi din ilan edene kadar da çok sayıda taraftar toplamıştır. Transilvanya’da VI. Yüzyılın ikinci yarısında hızla büyüyen teslis karşıtı ve heretik akımı arasında bazı kaynaklara göre kesin bir tarihsel bağ yoktur. Ancak erken dönem heretikliğinin modern teolojii bulandırabileceği yeterince açıktır.³⁷³

3.14. İngiltere’de Üniteryenizm

Bir cemaat kurma ilk girişimi John Biddle (1615-62) tarafından yapılmıştır. Ancak girişimcisi kadar uzun ömürlü olmamıştır. Biddle bazı kaynaklara göre Üniteryenizmin babası sayılmaktadır. Onun incille ilgili çalışmaları, teslis doktrinine

³⁶⁸ Günay Tümer, A.g.e., s. 428.

³⁶⁹ Gordon Alexander, *Heads Of English Unitarian History*, Londra, 1898, s.14.

³⁷⁰ Henry Gow, *The Unitarians*, Londra, 1928, s. 25.

³⁷¹ Nicholas Weber, A.g.e., s. 155.

³⁷² Wilbur Earl Morse, *A History of Unitarianism*, Beacon Yay. Boston, 1945, s. 16.

³⁷³ A.g.e., s. 16

karşı özgür düşümesiine yön vermiştir. ³⁷⁴ 1773 yılında Theophilus Lindsey (1723-1808) adlı bir din adamı Anglikan cemaatinden ayrılıp ertesini yıl Londra'da bir Üniteryen cemaati düzenlemiş ve 1778'de Essex Caddesi Kilisesini inşa etmiştir. Aynı zamanda, üçleme karşıtı görüşler, Leeds'te (1768-80) ve daha sonra Birmingham'da bir cemaatin papazı olan bilim adamı Joseph Priestly tarafından yayılmıştır. ³⁷⁵

Birmingham'daki Üniteryenist çalışmalar, 1791'de yapılan halk ayaklanmaları tarafından kısa kesilmiş ve üç yıl sonra Amerika'ya göç etmişlerdir. Diğerleri, aralarında Thomas Belsham (1750-1829) ve Lant Carpenter (1780-1840) adlı din adamlarının da olduğu bir grup İngiltere'de Üniteryenizmi yaymaya devam etmiştir. Bununla birlikte, yasal kısıtlamalar hala Üçlü Birliğin doktrinini reddeden kişilere karşı güçlüydü. Ancak 1813'te bu engellerin çoğu kaldırıldı ve 1844'te muhaliflere rağmen, Üniteryen Tüzüğü adı verilen Dissenters Chapels Act (Muhafif Şapeller Yasası) tarafından tam özgürlük elde edildi. ³⁷⁶

1825 gibi erken bir tarihte İngiliz Üniteryenler, yurtdışındaki ortak dinleyicileriyle İngiliz ve Yabancı Unitarian Association adı altında sendika kurmuşlardır. Bu topluluk din literatürlerini yayarak tarikatın çıkarlarını desteklemişlerdir. Bu etkinliğin umutları, Üniteryen görüşlerinin yetenekli bir üssü olan Dr. James Martineau'nun (1805-1900) ortaya çıkmasıyla daha da zenginlenmiştir. Kendisi uzun bir süre Üniteryenizmi domine etmiştir. Yazıları İngiltere'nin çok ötesinde güçlü bir etki yapmış ve Liberal Hristiyanlığın nedenini ilerletmeye devam ettirmiştir. Öğrencileri çalışmalarını sürdürdüler ve efendilerini radikal görüşlerine göre geride bırakmışlardır. ³⁷⁷

İngiliz Üniteryenizmi'nin en etkili isimlerinden biri olan James Martineau, akıma radikal bir inanç kazandırmıştır. Martineau, İsa'nın tamamen beşer olduğunu savunarak Üniteryenizmi Arianizm benzerliğinden sıyırmıştır. ³⁷⁸

İskoçya'da ise, Üniteryen propagandası için hiçbir zaman verimli bir toprak olmadı. İrlanda'da esas olarak kuzeyde Presbyterianlar arasında kabul görmüştür. Bazı

³⁷⁴ J. Estlin Carpenter, *Unitariansim A Historic Survey*, Lindsey Yay., Londra, 1922, s. 23.

³⁷⁵ Nicholas Weber, A.g.m. s. 155.

³⁷⁶ Nicholas Weber, A.g.m., s. 155.

³⁷⁷ Nicholas Weber, A.g.m. s. 155.

³⁷⁸ Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, s. 384.

Üniteryen cemaatleri İngiliz kolonilerinde, özellikle Avustralya ve Kanada'da ve Fransız Protestanlar arasında da oldukça fazla sayıda isim bulunmamakla birlikte, Üniteryenler vardır.³⁷⁹

3.15. Amerika'da Üniteryenizm

18. yüzyılın ortalarında Üniteryenist fikirler, İngiltere'nin cemaatleri bağımsız sayan kilise yanlıları tarafından destek gördü. Öğreti, Boston'daki Batı Kilisesi'nin papazı Jonathan Mayhew (1720-1766) ve aynı şehirdeki Charles Chauncey (1705-87) tarafından on dokuz yıl boyunca yayıldı. 1787'de ise bağımsız bir organizasyon olarak kabul edilmiştir. Cemaat, daha sonra 1792'de Portland ve Saco'da (Maine) de organize oldu ve 1794'te Joseph Priestly, Pennsylvania'daki propagandasına başladı. Ancak, özellikle New England'da (Amerika Birleşik Devletlerinin Kuzeydoğu bölgelerine verilen isim) hareketin temel kazandığı görülüyordu. Ayrıca Londra (1901), Amsterdam (1903), Cenevre (1905), Boston (1907) ve Berlin'de (1910) oturumlar düzenledi.³⁸⁰

Amerika'da Üniteryen hareketinin alt yapısının oluşmasında İngiltere'deki dini fikirlerin uzantılarının payı vardır. Özellikle New England'a İngilizlerin göç etmesi bölgedeki dini atmosferi de etkilemiştir.³⁸¹

Üniteryen topluluğu 1855'te Hindistan'a bir misyoner gönderdi ve 1887'den beri Japonya'da aktif bir şekilde propagandaya devam etmektedir; ancak, genel olarak bakıldığında yabancı dillerdeki misyonerlik çabaları kayda değer olmamıştır. Dogmalara karşı tavırlarını muhafaza etmişlerdir. Misyonerlerin propaganda çabaları Hristiyan olmayan bölgelerden çok medeni uluslararası bir yayılmaya odaklanmıştır. Onların taraftar kazanmada izledikleri bu yöntem liberal akılcı ve bireyi baz alan eğilimleri nedeniyle de başarılı olmuştur. Tabii ki daha çok bu mezhebi savunan ünlü Üniteryenistlerin yeteneğinin payı vardır.³⁸²

Finansal kaynaklar ise, zengin Propagandacı amaçlar için Jamaika çiftçisi Robert Hibbert (1770-1849) tarafından adını taşıyan fonun yaratılmasıyla sağlandı. Bunun dışında "Hibbert Journal" isimli bir nevi postane misyonu taşıyan bir organizasyon

³⁷⁹ Nicholas Weber, A.g.m., s. 155.

³⁸⁰ Nicholas Weber, A.g.m., s. 155.

³⁸¹ Wilbur, *History Of uniterianism*, s. 380.

³⁸² Nicholas Weber, A.g.m., s. 155.

sayesinde de gelişim sağlanmıştır. Organizasyonun amacı yazışma ve kitapların ve süreli yayınların dağıtılması yoluyla acı çekenlere umutsuzluk ve neşe cesaret getirmektir. İçerisinde kadınların da bulunduğu Üniteryenist din sorumluları diğer mezheplerin eğitim kurumlarından da faydalanmaktadır.³⁸³

Bununla birlikte Kilise, bu amaç için şu özel okulları kurdu: Macaristan'da, Kolozsvár'daki Unitarian College; İngiltere ve Galler'de, Manchester'daki Unitarian Home Misyoner Koleji; Oxford'daki Manchester College; Carmarthen'deki Presbiteryen Koleji; Amerika'da, Cambridge, Harvard İlahiyat Okulu, Massachusetts; Meadville, Pennsylvania'daki Meadville İlahiyat Okulu. Bu kurum daha sonra Chicago, Illinois'a taşındı ve Meadville Lombard Theological School olarak tanındı. Pasifik Üniteryen Okulu (daha sonra yeniden adlandırılan Papaz Starr Kralı Okulu) Berkeley, Kaliforniya'da.

Üniteryen görüşlere sahip kişilerin sayısı, yaklaşık olarak bile belirlenemez; Çünkü birçok kişi, Üç İlahi Kişinin doktrinini hiç şüphesiz reddetmekte ve kiliseye bağlı kalmadan tek kişilik bir Baba Tanrı (Godhead) inancını sürdürmektedir.³⁸⁴

3.16. Reformdan İtibaren Üniteryen Kristolojisi

Reform hareketlerinden sonra Mesih hakkında Ortodoks inanca aykırı olan fikirler yükselmeye başlamıştır. Anabaptise³⁸⁵ olarak bilinen aşırı Protestanlar arasında heretiklik yükselişe geçmiştir. Örneğin söz konusu heretiklerin çoğu İsa Mesih'in cismaniyetini cennetten getirdiğine inanmışlardır.³⁸⁶

³⁸³ Nicholas Weber, A.g.m., s. 155.

³⁸⁴ Nicholas Weber, A.g.m., s. 155.

³⁸⁵ Anabaptistler, tek bir hareket değil, çeşitli Protestan gruplarından oluşmaktadır. Bu gruplar çocukların vaftizine karşı çıkarak, İsa'nın kişi düzeyinde Kurtarıcı gibi kabulü ve tanınması gereğini vurguladılar. Deruni ibadete, Kutsal Ruhun her Hristiyanın hayatındaki etkisine, debdebeden uzak sade bir yaşama, banşçılığa, şiddetten kaçınmaya önem vererek, dinsel ve sivil otoriteye karşı çıktılar. Anabaptist geleneğine dayanan kiliseler Quaker'ler, Moravyalılar, Mennonit'ler ve (az daha farklı olmak üzere) Baptistlerdir. Anabaptistler (Yeniden Vaftizciler), 16. yüzyılın radikal reformcularıdır. Anabaptist lideri Michael Sattler'dir (1490-1527). Freiburg şehrinde dünyaya gelen Sattler, Freiburg Üniversitesi'nde tahsil görmüş ve 1525 yılında Zürich cemaatini kurmuştur. 1527'de sapkınlıkla itham edilerek öldürülmüş olan Sattler, ilk Anabaptist şehit olarak tarihe geçmiştir. Felix Manz, Konrad Grebel ve Jacob Hutter de bu dönemin öncü Anabaptistlerindendir. Bkz. Thomas Michel, *Hristiyan Tanrı bilimine Giriş*, Sak Yay., 2012, s. 114. Gündüz Şinasi A.g.e., s. 172.

³⁸⁶ Duncan McGuffie, *Concerning Jesus*, Ed. Dennis G. Wignmore-Beddoes, Lindsey Yay., Londra, 1975, s. 26.

XV. ve XVI. yüzyılda Protestan Hristiyanlığa damgasını vuran üç isim; Michael Servetus (1511-1559), Faustus Socinus (1615-1662) ve Francis David (1510-1579) olarak bilinmektedir.³⁸⁷ Engizisyon mahkemelerinde diri diri yakılarak öldürülen Mihael Servetus'un fikirleri İngiltere'de John Bidle (1615-1662), Samuel Clarke (1675-1729), Thomas Emlyn (1663-1741), James Martineau (1805-1900); Amerika'da, William Ellery Channing (1780-1842); Polonya'da Faustus Socinus (1615-1662); Macaristan'da Francis David (1510-1579) gibi isimlere ilham kaynağı olmuştur.

XV. ve XVI. yüzyıl'da Avrupa'da Ortaçağ'daki geleneksel değerler ve dinsel öğretiler sorgulanmaya başlanmış ve yeni değerler oluşturma çabasına gidilmiştir. İnsan kavramının yavaş yavaş ön plana çıkmasıyla birlikte Ortaçağ'ın din merkezli tutumu yerini insan merkezli, hümanist bir tutuma bırakmıştır. Böylece skolastik düşünce sona ermiş, Katolik mezhebinin katı ilahi yorumu ciddi anlamda sorgulanmaya başlanmıştır.³⁸⁸

Aşırı Protestanlar arasında da sapkın görüşler yayılmaya başlanmıştır. Örneğin İsa Mesih'in beşeriyetini (bedenini) cennetten getirdiğine inanan gruplar vardı. "İsa'nın göksel eti" diye tanımlanan bu doktrine inananların başında Cenova'da 1553 yılında yakılarak öldürülen Michel Servetus vardı. Başlıca eseri "Christianismi Restitutio" (Hristiyanlığın Özüne Dönüş) ile kendi sonunu getirmiştir. Daha önce yazdığı teslis ile ilgili olan eseri dışında, tüm eserleri hızlıca imha edilmiştir. Kuzey İtalya'da Servetus'un fikirleri ilgi görmüştü. Servetus, ilk Üniteryan Okulu kurucusu Faustus Socinus'a (1539-1604) da ilham olmuştur.³⁸⁹

İsa Mesih doktrinleri çok fazla ve çeşitlidir. İsa Mesih Baba Tanrı'ya bağlıdır ancak O, bir Tanrı-insan ya da Baba Tanrı ve Kutsal Ruh ile eş-eşit ve eş-ebedi Ortodoks görüşünün reddetmektedirler. Reformun bir sonucu olarak, Mesih hakkında Ortodoks olmayan fikirlerin yükselişi yaşandı.³⁹⁰

Teslis karşıtı görüşlerin reform kilisesinden çıkarıldığı Polonya'da Socinus 1565'te Küçük Reform Kilisesi'ni kurdu. Socinus Polonya'ya 1580 yılında yerleşince

³⁸⁷ M. Andrew Hill, *Uniterian Path*, 1994, s.3.

³⁸⁸ K. Çüçen, "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi", s.26.

³⁸⁹ Duncan McGuffie, *Concerning Jesus*, A.g.e., s. 26.

³⁹⁰ A.g.e., s. 26.

Kilise içerisinde doktrinel bir kaos mevcuttu. Socinus yanlıları Hz. İsa'nın mucize kavramından var olmadığına inanmaktalardı. O gerçektir. Kutsal yapısından dolayı Tanrı'nın oğluydu. Vaftiz edildikten sonra cennete yükseldi ve Baba Tanrı'da bir kişi olmayan ancak insan kalbinde Tanrı'nın gücü olan Kutsal Ruh'la donandı. İlahi mesajda, insan doğası gereği ölümlü olmasına rağmen, sonsuz yaşamın Tanrı'nın emirlerine uymayı seçenleri beklediğini bildirmiş olan Mesih, dünyaya geri döndü ve öğretilerinin gerçekliğini mucizelerle kanıtladı. Akli ve Kutsal yazıları kullanarak Socinus Hristiyan inancını yeniden yapılandırmaya çalıştı. Diğer kiliselerle ilgili olarak, Socinus 1584'te onları ne kınamadığını ne de istemediğini, ancak hepsinin Mesih'in gerçek kiliseleri olduğunu kabul ettiğini yazdı.³⁹¹

3.17. Michael Servetus

Üniteryen inancında göze çarpan iki önemli isim Michael Servetus (1511-53) ve Faustus Socinus'tur (1539-1604). Servetus, birçok yönden mükemmellik yeteneğine sahip, çok yönlü, mükemmel ve bilinçli bir gençti. Bazı şeyleri otoritenin etkisi olmadan kendi kendine akıl etti. Hayat ve kitapları belli bir cesaret ruhu özgürlüğüyle görebilmekteydi.³⁹²

İspanya'nın Güney Narrave kentinde doğduğu rivayet edilir. Heretizmin şiddetle bastırılmaya çalışıldığı dönemde Servetus, 15 veya 16 yaşında hukuk okumak için Toulouse'a gitmiştir. Orada birkaç okul arkadaşıyla birlikte gizlice İncil okumaya başlamıştır. Onu daha iyi anlamak için Yunanca ve Latince öğrenmiştir. Ona göre İncil'de doktrin adına kafa karıştıracak çok fazla şey vardı.³⁹³

Mukaddes Kitaba dayalı ve ortodoksiden pek çok açıdan farklı olan, kendisi için Tanrı ve Mesih doktrini oluşturmaya başladı. Kilise içinde yaşam ve düşünce reformunun gerekliliğini görmüştü. Katolik Kilisesi'nden kopmadı hiçbir Protestan Kilisesi'ne katılmadı. Her ne kadar Protestanlara hitap etse de doktrinleri onları korkutup kızdırdı. O modern Roman Katolik olarak tanımlanabilir. Tükenmeyen bir enerjisi vardı ve alışılmadık derecede özgür düşünceye sahipti. Paris'te tıp ve matematik

³⁹¹ A.g.e., s. 27.

³⁹² Henry Gow, A.g.e., s. 14.

³⁹³ Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism*, s. 63.

okudu ve bu ve diğer konularda büyük farklılık kazandı. Sindirim ile ilgili bilimsel yazılar yazdı. Kan dolaşımı ile ilgili tezler öne sürdü.³⁹⁴

Servetus'un Kutsal Üçleme Yanılgısı ve Üçleme Diyalogları hakkındaki iki kitabı Üniteryen veya Arian olarak tanımlanamaz. Görüşlerini etiketlemek hatta onları tarif etmek zordur. Mesih, Tanrı değildi: O, kredelerin öğrettiği üzere doğası gereği değil, yalnızca Tanrı'nın armağanı ile kutsallık kazanmıştır.³⁹⁵ Servetus'a göre, Tanrı birdir ve bölünemez. Teslis inancı da Hristiyanlığın yayılması önünde duran en büyük engeldir. İsa Tanrı değildir ancak tanrı'nın oğlu'dur.³⁹⁶

Teslis karşıtı görüşlerin reform kilisesinden çıkarıldığı Polonya'da Socinus 1565'te Küçük Reform Kilisesi'ni kurdu. Socinus Polonya'ya 1580 yılında yerleşince Kilise içerisinde doktrinsel bir kargaşa mevcuttu. Socinus yanlıları Hz. İsa'nın mucize kavramından var olmadığına inanmaktaydılar. O gerçektir. Kutsal yapısından dolayı Tanrı'nın oğluydu. Vaftiz edildikten sonra cennete yükseldi ve Baba Tanrı'da bir kişi olmayan ancak insan kalbinde Tanrı'nın gücü olan Kutsal Ruh'la donandı. İlahi mesajda, insan doğası gereği ölümlü olmasına rağmen, sonsuz yaşamın Tanrı'nın emirlerine uymayı seçenleri beklediğini bildirmiş olan Mesih, dünyaya geri döndü ve öğretilerinin gerçekliğini mucizelerle kanıtladı. Aklı ve Kutsal yazıları kullanarak Socinus Hristiyan inancını yeniden yapılandırmaya çalıştı. Diğer kiliselerle ilgili olarak, Socinus 1584'te onları ne kınadığını ne de istemediğini, ancak hepsinin Mesih'in gerçek kiliseleri olduğunu kabul ettiğini yazdı.³⁹⁷

Servetus'un yazılarının Üniteryenizm'i ne kadar etkilediği belirsizdir. Doktrinlerinde hiçbir kilise kurulmadı ve kitapları çok okunmadı. Fakat Üçlü Birliğin doktrinine meydan okudu ve bu mücadelenin sonucu olarak ölmüştü. Ölümü pek çoğunu onun doktrinlerini benimsemelerini sağlayamamış, ancak bu tür şiddet bilgelik veya ahlak ile ilgili pek çok kuşku uyandırmıştı.³⁹⁸

Başlıca eseri "Christianismi Restitutio" (Hristiyanlığın Özüne Dönüş) ile kendi sonunu getirmiştir. Daha önce yazdığı teslis ile ilgili olan eseri dışında, tüm eserleri

³⁹⁴ Henry Gow, A.g.e., s. 14.

³⁹⁵ Henry Gow, A.g.e., s. 14.

³⁹⁶ Frederic Mott B., A.g.e., s. 26.

³⁹⁷ Duncan McGuffie, A.g.e., s. 27.

³⁹⁸ Henry Gow, A.g.e., s. 14.

hızlıca imha edilmiştir. Kuzey İtalya’da Servetus’un fikirleri ilgi görmüştü. Servetus, ilk Üniteryan Okulu kurucusu Faustus Socinus’a (1539-1604) da ilham olmuştur. ³⁹⁹

Cenova’da 1553 yılında heretik düşüncelerinden dolayı yakılarak öldürülen Michel Servetus İsa’nın beşeriyetini cennetten getirdiğine inanmaktaydı. Bu doktrin “İsa’nın göksel eti” olarak adlandırılmıştır. ⁴⁰⁰

Servetus, üçleme karşıtı ruhunu kişileştirdi ve ilk spekülâtif ve sistematik biçimini vererek, kapsamlı bir sistem haline getirmiştir. Alman bilim insanı Karl Vogt, “yüzyılın en büyük yardımcısı” olduğunu; Fransız teolog Tollin onu “tüm zamanların en büyük mistiklerinden biri” olarak adlandırdı; İspanyol literatörü Menéndez y Pelayo ise onun hakkında “İspanyol heretiği arasında hiçbiri, Servetus’u cesaret ve özgünlüğünde, sisteminin düzeninde ve tutarlılığında, mantıklı gücünde ve hatalarının aşırı karakterinde geçemez” demiştir. ⁴⁰¹

Michael Servetus gerek reform öncesinde gerekse reformdan sonra, Hristiyan Kilisesi’nin manevi olarak yozlaşmasının üzerinde diğer reformculardan daha çok durmuştur. Yapıtlarından çıkarılacağı üzere, O, yozlaşmanın kaynağını İznik Konsili’ndeki Tanrı kavramının yanlış yorumlanması olarak görüyordu. İznik Konsili’nde Baba Tanrı tek tabiatlı olup üç ayrı kişiliğe bölünmüştü. İsa ise bir kişilikte iki ayrı tabiata bölünmüştü. Bu mistik doktrine Alman reformcular dokunmamıştır. Ancak Servetus, Hristiyan dininin temel önerisi yeniden ele alınana kadar gerçek bir reform olamayacağını savunuyordu. ⁴⁰²

3.18. Faustus Socinus

Polonya’da, bir yüzyıl boyunca hoşgörü atmosferinde gelişen ve daha sonra Cizvitler tarafından tamamen tahrip edilmiş olan bir anti-Trinitarian Kilisesi organizatörü idi. ⁴⁰³

³⁹⁹ Duncan McGuffie, A.g.e., s. 26.

⁴⁰⁰ A.g.e., s. 26.

⁴⁰¹ Earl Morse Wilbur, *History of Unitariansim*, s. 63.

⁴⁰² Carl Theophilus Odhner, *Michael Servetus His Life and Teachings*, Philadelphia, 1910, s. 11.

⁴⁰³ Henry Gow, A.g.e., s. 17.

Sonradan “sosyanizm” (Sociansim) olarak adlandırılacak olan görüşü ilk geliştiren isimdir.⁴⁰⁴ Ayrıca, bu isim, Socinian kelimesinin sıkça kullanıldığı ve hatta bazen bazen Unitarianism'in bir tanımı olarak kullanıldığı için önemlidir.⁴⁰⁵

Faustus Socinus bir İtalyan'dı ve 1534'te Siena'da doğdu O zamanlar İncil'i açık fikirlerle okuyan ve hatta Kilise doktrinleri üzerinde özgürce spekülasyon yapan birçok İtalyan vardı. Socinus zamanında sapkınlık yönünde eğilimli birçok insan vardı, ancak başka yerlerde kafalarına göre bir Kilise bulmak zorunda kaldılar. Faustus, Floransa'da, aynı zamanda hem Katolikler hem de Protestanlar tarafından okunan ve övülen Kutsal Yazının otoritesi üzerine bir kitap yazdı. Ancak Mukaddes Kitabı incelemeleri onu daha da ileri götürdü ve 1574'te İtalya'dan ayrıldı ve asla geri dönmedi ve o zamanlar Avrupa'da ilk ve en özgür üniversitesine sahip olan Basel'e teoloji okumaya gitti.⁴⁰⁶

Sosyanistler de teslis doktrinini reddetmişlerdir. Hz. İsa Tanrı ile aynı özden değildi. Onun ölümü ve acı çekmesi insanların kurtuluşu için değildi. Hz Meryem de Tanrı oğlu değildir. Kilise otoritesini de kabul etmemişlerdir. Onlara göre İncil her şeydir ancak akıl yoluyla anlaşılabilir. Vahyi kabul etmişlerdir.⁴⁰⁷

Her teolojik akımda karşılaşıldığı üzere üniteryenizmin de ortaya çıkışı da gerekli zemin oluşturulmasına, akımın öncülerinin tutarlı çabalarına bağlı olarak kendini göstermiştir. En yalın tabirle, Allah'ın birliğini ve Hz. İsa'nın insanlık mesajını esas alan teslis karşıtı Üniteryenizm, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde yine aynı karşıtlıkla tarih sahnesine çıkmış Arianizm benzer özellikler taşımaktadır. Çıkış noktası olarak Ariusçu akımdan etkilenmiş olsa da Üniteryenizm'in ortaya çıkması XVI. yüzyılı bulmuştur. Ayrıca örneğin, James Martineau gibi öncüler İsa'nın tamamen beşer olduğunu savunarak Üniteryenizmi Arianizm benzerliğinden koparmışlardır.

Tanrılaştırılmış İsa kavramına tamamen karşı olan bu Üniteryenizm akımı, Michael Servetus'un (1539-1604) önemli ölçüdeki katkısıyla yankı uyandırmasıyla, Polonya'da Faustus Socinus (1539-1604); Transilvanya ve Macaristan'da Francis David (1510-1579); İngiltere'de John Bidle (1615-1662) ve Amerika'da William Ellary

⁴⁰⁴ Frederic B.Mott, A Short Uniterian History, 1906, s. 35.

⁴⁰⁵ Henry Gow, A.g.e., s. 18.

⁴⁰⁶ A.g.e., s. 18.

⁴⁰⁷ Hugh Pope, "Socinianism" The Catholic Encyclopedia. C. 14. New York: Robert Appleton Company, 1912, s. 113.

Channing (1780-1842) yadsınamaz katkılarıyla Üniteryenizm karakterize edilmiş ve varlığını devam ettirebilmiştir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tebliğinde insanlara iyiliği, güzelliği, kardeşliği, sevgiyi bilhassa Allah'ı sevmeyi vurgulayan Hz. İsa, beklenen kurtarıcı olma özelliğiyle Yahudiliğin tamamlayıcısı, Hristiyanların da iman merkezi konumundadır. Hristiyanlık inancı

hemen hemen O'nun etrafında şekillenmiştir. Öyle ki zamanla teslis doktrininde eklenmesiyle Tanrı ile aynı özü paylaşma fikri birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir.

Hristiyanlığın ilk dönemlerinde teslis doktrini karşıtları (antitiriniteryenler); Ebionizm, Monarşyanizm ve esas konumuzun ilki olan Arianizm gibi yapılanmalarla Hz İsa'nın Tanrılaştırılmasına karşı çıkmışlardır. Tevhid inancına vurgu yapan bu yapılanmalar, her ne kadar ortaya çıktıkları dönemde heretik ilan edilseler de yankı uyandırmayı başarmışlardır. Kilise otoritesinin sorgulanmaya başladığı, Kutsal Kitabın akıl ışığında yorumlanmaya çalışıldığı reform döneminden sonra da Anabaptizm, Sosyanizm ve mevcut çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan Üniteryenizm adı altına karşımıza çıkmıştır.

Arianizm anlayışında Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un mevcudiyeti reddedilemez ancak bu üçlemenin yaradılışları Hristiyan dininde kabul edilen ve bir iman beyannameyi ile pekiştirilen doktrine göre farklıdır. Arianizm'e göre, Tanrı'nın oğlu Hz İsa sonradan yaratılmıştır. Ezeli ve ebedi değildir. Baba'ya göre, bir alt düzeyde yaratılmış bir varlık olarak tanımlanmaktadır. O her bakımdan babaya tabiidir. Ancak elbette O, yaratılmışların içerisinde en mükemmelidir. Tanrı ile aynı yaradılışa, aynı öze sahip olması söz konusu bile değildir. Arianizm'e göre Tanrı, ilahlığını paylaşmaz. İsa Mesih sonradan yaratılmış olsa da Tanrı ebediyetten önce Baba olmuştur. Tanrı'nın bir başlangıcı yoktur. Tüm bunları iddia ederken de Kutsal Kitaba dayandırmaktadırlar. Onlara göre Kutsal Kitapta teslis doktrininden bahsedilmemektedir. Bilhassa Tanrı'nın birliğine kanıtlar vardır.

Teslis doktrinini Tanrı'ya yapılan bir iftira olduğuna inanan Üniteryenist düşünce hareketinin çıkış noktası ise, Hristiyanlığın özüne dönüş fikridir. Erken dönem Hristiyanlığına meyil eden Üniteryenler, söz konusu doktrin hatalı bir yorumlamadan ibaret olduğunu savunmaktadırlar. Teslis doktrinindeki Baba, Oğul, Kutsal Ruh inkâr edilemez ancak Hristiyan Kilisesi'nin dayatmış olduğu şekildeki gibi bir doktrin değildir. Reformdan sonra Kutsal Kitap çevirilerinin ve yorumlanmasından sonra üniteryen inanç, Hristiyanlık dininin özüne dönmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Üniteryenist düşünceye göre, İsa Mesih'in ilahlaştırılması söz konusu olamaz. O, beşeridir. İbadetin asıl hedefi İsa değil, Baba Tanrı'dır. O dünyanın kuşkusuz en büyük manevi liderlerinden biridir. Mükemmeliyeti sorgulanamaz. Ancak Baba Tanrı gibi ilahlığı kabul edilemez. Tanrı birdir. Tek bir kişiliğe sahiptir ve ilahlığı paylaşılamaz. Sadece bir Tanrı vardır ve O, İsa Mesih'in ve tüm yaratılanların Babasıdır.

Üniteryen inancı, Arian inancına nazaran Hz İsa'nın beşeriliğinden çok O'nun felsefi düşüncesi üzerinde durmuşlardır. İsa Mesih beşeridir ancak asıl vurgu yapılması gereken konu O'nun kurtuluş için bir araçtan ziyade yaşam için gerekli olan amaçtır. Zira Kutsal metinlerde de İsa Mesih'in tebliğlerinde özellikle üstüne durduğu konu ve yaydığı mesaj iyilik ve güzelliştir. Arian inancına göre ise Hz İsa'nın mesajından çok tabiatı üzerinde durulmuştur.

Üniteryenler modern zamanda sıkça Arianlar olarak adlandırılmaktadır. Onlar Arianist düşüncenin devamı gibi görünseler de imkân dâhilinde taranılan kaynakların çoğuna göre, IV. yüzyıldaki Arianist yapı ile tarihsel bir bağ bulunmamaktadır. Üniteryenler, teslis anlayışının Ortodoks doktrinine karşı oldukları hasebiyle erken dönem heretik akımlarına karşı sempati beslemektedirler. Ancak iki inanış arasında tamamen bir benzerlik söz konusu değildir. Ortak noktası tevhid inancını benimsemiş olmalarıdır.

KAYNAKÇA

ARCHIBALD Alexander Hodge, *Outlines of Theology*, London, Thomas Nelson & Sons, 1886.

AYDIN Fuat, *Hristiyanlık*, evrenin Sırları Dergisi, Sakarya, 2015, web: http://www.evreninsirlari.net/dosyalar/136_s10_05.pdf. Et. 11/11/2018

AYDIN Mahmut, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, İstanbul, Neşriyat Yay., 2016.

AYDIN Mehmet, *Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi bir Bakış*, AÜİF Dergisi, 27. sayı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, s.123-148.

BARRY William, "Arius" The Catholic Encyclopedia, c. 1, New York, Robert Appleton Company, 1907.

BAŞ Bilal, *Bir Hristiyan Mezhebi olarak Aryüsçülük*, Arkeoloji Ve Sanat Yay., İstanbul, 2016.

_____, *Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi*, Divan Yay., 2000.

BAYLE Abbé A., *Thalia*, Philedelphia, 1978.

BATUK Cengiz, *Pavlus 'u Düşünmek*, Ankara, Ankara Okulu Yay, 2006.

BESNARD Albert, Olliver Clement, Roger Mehl, *Hristiyan İlahiyatı*, Çev. Mehmet Aydın, Konya, Arı Basımevi, 1983.

BİLHMEYER K., H. Tuchle, *I. ve IV. yüzyıllarda Hristiyanlık*, Çev. Antun Gönal, Ekim, 1971.

Büyük Dinler Ve Mezhepler Ansiklopedisi, İstanbul, 1964.

CARPENTER J. Estlin, *Unitariansim A Historic Survey*, Lindsey Yay., Londra, 1922.

CHALLAYE Felicien, *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul, Varlık Yay., 2007.

CHAPMAN John, "Tertullian" The Catholic Encyclopedia_ c. 14, New York, Robert Appleton Company, 1912.

CHYSSİD George, *Unitarian Perspectives on Contemporary Religious Thought*

ÇELİK Mehmet, *Fener Patrikhanesi'nin Ökümenik İddiasının Tarihi Seyri*, İzmir, Akademi Yay., 2000.

_____, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din Devlet İlişkileri*, İzmir, Akademi Kitabevi, 1999.

ÇÜÇEN K., *Batı Aydınlanmasının Düşünsel kökenleri ve Eleştirisi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

DORU Nesim, "Felsefe Tarihinde Süryanilerin Yeri ve Önemi", Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu, İstanbul, 2011, s. 163-174.

EKMEN Hamza, *Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. İt. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 5, Sayı 1, Haziran 2012, s. 23-49.

FRANK Esposito Maria, *Dante's Muhammad: Parallels Between Islam And Arianism*, The Johns Hopkins University Press, 2007, s. 185-206.

FARREL Thomas J., *Early Christian Creeds and Controversies in the Light of the Orality–Literacy Hypothesis*.

FIĞLALI Ruhi, *Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 25(1), 1981.

FİNDLOW Bruce, *Unitarianism A Faith With a Future*, Lindsey yay., Londra, 1974.

FİNNEMANN Jerry, *Ariansim Today*, Prepared for the Meeting of the Gospel Study Group, 2012.

FORGET Jacques, "Schism" The Catholic Encyclopedia, c. 13, New York, Robert Appleton Company, 1912.

GARRET Jan, *The Early Unitarians*, Nisan, 2007.

GORDON Alexander, *Heads Of English Uniterian History*, Londra, 1898.

GOW Henry, *The Unitarians*, Londra, 1928. Yay yok

GÜNAY Tümer, *Yehova Şahitleri Hareketi ve Bir Din Olup Olmadığı*

GÜNDÜZ Şinasi, *Yaşayan Dünya Dinleri*, İstanbul, Diyanet Yay.,2007.

GÜRİZ Adnan, *Avrupa'da Reform Hareketi ve Mülkiyet Sorunu*,

GWATKİN Henry Melvill, *Arian Contoversy*, New York, Anson D. F. Randoplh & Company, 1908.

HALL Alfred, *Fifty Points In Favour Of Unitarianism*, Londra, 1919.

_____, *Belief of an Unitarian*, Lindsey Yay.,1962.

HEALY Patrick, "Ulfilas" The Catholic Encyclopedia, c. 15, New York, Robert Appleton Company, 1912.

HILL Andrew, *What Do Uniterians Believe?*, Londra, 1973.

HOUTİN Albert, *Hristiyanlığın Kısa Tarihi*, Çev. Abdurrahman Küçük, 1981.

İMAMOĞLU Tuncay, *Ortaçağ Batı Dünyasında Din – Siyaset İlişkisi Ve Sekülerleşme Seyrine Genel Bir Bakış*,

J.J Norwich, *Bizans Erken Dönem*, Çev. Hamide Koyukan, İstanbul, Kabalcı Yay., 2012.

JOYCE George, "The Blessed Trinity." The Catholic Encyclopedia, c. 15, New York, Robert Appleton Company, 1912.

KAÇAR Turhan, *Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları*, AÜİFD, C.44, Ankara, 2003, s. 186-205.

KAYMAZ Yunus, *Büyük Constantin'in Hristiyanlığı Meselesi*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XVI, Sayı: 29 (2014/1).

KEATING Joseph, "Christianity" The Catholic Encyclopedia, c. 3., New York, Robert Appleton Company, 1908.

KELLY J. N. D, *Early Christian Doctrines*, Fourth Edition, Londra, 1978.

_____, *Early Chrsitian Creeds*, Third Edition, Londra, Longman, 1972.

KURAN-I KERİM.

LEMERLE Paul, *Bizans Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İletişim Yay., 1994.

LIENHARD Joseph T., *The Arian Controversy*, Theological Studies,48, 1985.

MAC ARTHUR John, “How Arianism Spread After the Council Of Nicea”, Nashville: Nelson, 2007, s. 111-113.

MCGUFFIE Duncan, *Concerning Jesus*, Symposium, Edit. Dennis G. Wigmore-Beddoes, Lindsey Yay.,Londra,1975.

MELLONE S. Herbert, *Leaders Of Early Christian Thought*, Lindsey Yay., Londra, 1954.

MICHEL Thomas, *Hristiyan Tanrı bilimine Giriş*, Aralık, Sak Yay. 2012.

MIKOLASKI Samuel J., *Arianism*, New International Dictionary of the Christian Church, Ed. J. D. Douglas Grand Rapids: Zondervan 1974.

MOTT B. Frederic, *A Short Unitarian History*, 1906.

MÜMTAZ İdil, *Bir Reform Öyküsü*, Martin Luther.

NATHAN J. Kerr, “Arianism Heresy: A research paper submitted to the faculty of the seminary in candidacy for the degree of masters of religious education”, Virjinya, Mart, 2013, s. 2-11.

NATHAN Kouns, *Arius The Libyan*, Londra, Appleton and New York Company, 1922.

NEWMAN John Henry, *St. Athanasius In Controversy With The Arians*, Londra: Longmans, Green, & CO., 1890.

Nicene and Post Nicene Fathers, Second Series, Ed. PhilipSchaff, Newyork, Christian Literature Publishing Co., 1886.

NOCK A. D., *St.Paul* ,New York, Harperand Brothers Publishers, 1938.

ODHNER Carl Theophilus, *Michael Servetus His Life and Teachings*, Philadelphia, 1910.

OSTROGRSKY George, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 2011.

ÖZCAN Şevket, *Yahudilikte Pesah (Fısh) Bayramı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 11 Sayı: 61, 2018.

PHILOSTORGIUS, *The Ecclesiastical History, A History Of The Church*, Londra 1855.

POPE Hugh, "Socinianism" *The Catholic Encyclopedia*. c. 14, New York: Robert Appleton Company, 1912.

PRAT Ferdinand, "Origen" *The Catholic Encyclopedia*, c. 11, New York, Robert Appleton Company, 1911.

REED Cliff, *Unitarian? What Is That?*, Lindsey Yay, Londra 2010.

ROBERTS J. M., *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Yay., 2010.

RUBENSTEIN Richard E., *İsa Nasıl Tanrı Oldu?*, Çeviren: Cem Demirkan, Gelenek Yay., 2004.

RUSTON Alan, *What is Unitarianism?*, Londra, 1973.

SARIKÇIOĞLU Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Ankara, Fakülte Kitabevi, 2004.

SCHAFF Philip, *History of the Christian Church Vol I*.

SCHIMMEL Annemaria, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yay., İstanbul, Eylül–1999.

SCHOLASTICUS Socrates, *The Ecclesiastical History of Socrates, A History of The Church in Seven Books*, Londra.

SOZOMEN, *The Ecclesiastical History of Sozomen, History of The Church*, Londra, 1855.

SPEARS Robert, *A Unitarian Handbook*, Londra, 1883.

ST. GREGORY OF NEOCAESAREA." *The Catholic Encyclopedia*, c. 7. New York: Robert Appleton Company, 1910.

TANRIVERDİ Hasan, *Vahdet-i Vücut-Pantezim Karşılaştırması*, 2012.

TARRANT W. G., *The Story and Significance of the Unitarian Movement*, Lindsey Yay., Londra, 1910.

TATLİCAN İsa, *Hristiyanlığın Gizli Tarihi*, İstanbul, Düşünce Yay., 2005.

The History of The Christianity In The Light of The Modern Knowledge

THEODORETUS (Bishop Of Cyrus), *Ecclesiastical History: A History of The Church in Five Books*, Londra, 1844.

TÜMER Günay; Abdurrahman Küçük., *Dinler Tarihi*, Ankara, Ocak Yay ., 1993.

VASILIEV A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A. Müfid Mansel, Ankara, MİV. Yay., 1943.

WAARDENBUR Jaques, *Teslis*, TDV İslam Ansiklopedisi, 40.cilt, İstanbul, 2011.

WEBER Nicholas, "Unitarians" *The Catholic Encyclopedia*, c.15, New York, Robert Appleton Company, 1912.

WILBUR Earl Morse, *Our Unitarian Heritage*, Beacon Press, Boston, 1963.

_____, *A History of Unitarianism*, Beacon Yay. Boston, 1945.

WILES Maurice, *Archetypal Heresy Arianism Through the Centuries*, New York, Oxford Press, 1996..

WITCHGER Andy, *Arianism, Athanasius, and the Effect on Trinitarian Thought*, School of Theology and Seminary Graduate Papers, Mayıs, 5-2007,s. 1-18.

YAŞAR Şükran, *Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri*, Yeni Türkiye,60. Sayı, 2014, s. 1-10.

YILDIRIM Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Ankara, Diyanet Yay., 1988.

ZARLEY Kermit, *The Doctrine of the Trinity (A Brief Overview)* Excerpt from The Restitution of Jesus Christ.

